

Ressenyes

Roger Griffin: *Modernismo y fascismo. La sensación de comienzo bajo Mussolini y Hitler*. Traducció de Jaime Blasco Castiñeyra i pròleg de Stanley G. Payne. Madrid: Akal, 2010, 574 pp.

Aquest formidable llibre de Roger Griffin (1948) neix de la diabòlica combinació de dues virtuts aparentment antagòniques: la humilitat acadèmica i l'ambició intel·lectual. La humilitat rau en la consciència que el saber d'ampli abast requereix la contribució d'una multitud d'estudiosos competents i fiables a propòsit de la infinitat d'assumptes rellevants d'un període de tanta complexitat com el que abraçaria la modernitat (més o menys, el segle que va de 1845 a 1945). Això acosta el llibre a un nombre descomunal de treballs sobre mentalitat, art, política, societat i cultura del període (i la traducció gairebé sempre anota la disponibilitat peninsular dels llibres citats). Podria no ser res més que aquest immens diagnòstic sobre els estudis al voltant de feixisme i modernitat. Però el que transforma el llibre en una potentíssima eina intel·lectual és el segon ingredient: la voluntat d'escapar als prejudicis i les percepcions clàssiques sobre el fenomen feixista a partir d'unes quantes línies analítiques que ens obliguen a refer el rumb de moltes de les explicacions habituals.

Però, abans de tot, obliga a replantejar la noció optimista del Modernisme com a moviment de caràcter només progressista i fill fidel de la Il·lustració. Aquest enfocament no és nou, però és que, de fet, gairebé res és pròpiament nou en aquest llibre: el que ho és de veritat és la llibertat i la imaginació reflexiva, gairebé filosòfica, amb què l'autor combina els seus materials de treball, la manera en què fa friccionar entre si les nombrosíssimes referències que utilitza i la multitud de sabers parcials que entren en joc calent amb el cap fred. Per això l'extensa primera part vol fer una redefinició de termes com *modernisme*, *modernitat* i *feixisme*, per tal d'oferir una visió que sigui conseqüent amb el que la historiografia contemporània, en el seu sentit més ampli, ha anat proposant —i òbviament hi són tots: des de Kermode, Mosse, Evans o Kershaw fins a Traverso, Gentile, Paxton o Bauman. La voluntat de síntesi es combina, de nou, amb la voluntat de fer llum sobre els efectes d'un canvi de paradigma que ja és vell i ben conegut —i en el qual el mateix Griffin va tenir una forta influència, des del seu primer llibre, *The Nature of Fascism*, de 1991—: ja ningú entén el feixisme i el nazisme com a fruit aliè a la mateixa modernitat, però ara, a més, l'autor procura entendre'ls com l'encarnació d'un Modernisme alternatiu que

aspira a superar programàticament l'herència il·lustrada i racionalista.

Després de llegir minuciosament, al llarg de dues fabuloses setmanes, aquest meticulós llibre, serà difícil seguir pensant que el Modernisme és l'enemic de l'experiència totalitària dels feixismes, perquè de fet ells mateixos es converteixen en l'encarnació infernal de l'instint refundador del Modernisme, i no com a aspiració a restituir l'ordre social i ideològic antic sinó, ben a l'inrevés, amb l'aspiració de fer un nou món —d'acord amb la retòrica comuna a tota mena de totalitarismes, inclòs el soviètic, l'espanyol i el portuguès: *novo* Estado, *nuevo* Estado. La més agressiva de les teories té a veure amb aquest centre crucial: el Modernisme va ser també una proposta de refundació de la humanitat per sortir del desgavell nihilista i destructiu que la mateixa modernitat havia comportat des del final del segle XIX i, de manera insuportable, des de la Primera Guerra Mundial. El resultat d'aquesta perspectiva macro porta a una percepció lluminosa del feixisme com a motor i garantia de l'ansia de refundació de la civilització occidental, una voluntat palíngènica que és a l'eix ètic i ideològic del feixisme i sense la qual aquest s'entén només com a formalització de posicions ideològiques reaccionàries. El Modernisme com a pla de futur engendra el dimoni vitalista i violent del feixisme perquè apareix com a solució total —i com a total, impossible, delirant, destructiva— a la crisi de la modernitat i en proposa el relleu des de la destrucció cap a una nova creació.

La clau de l'immens disbarat rau en la fe hipnòtica en la capacitat de l'Estat i d'una nova ideologia per corregir les mancances humanes i dirigir-les compactament cap a la constitució d'un nou ordre. Aquest és el sentit bàsic del subtítol del llibre, tan aliè a la percepció clàssica:

The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler. És aquest instint refundador el que fonamenta la creació d'un nou ordre sagrat, d'una nova meta mítica per a la humanitat, capaç de superar la desmitificació i la secularització que viu la societat occidental d'entreguerres. L'expectativa de transcendència que les comunitats necessiten i on es reconeixen s'obté ara des de la combinació idealitzada i explosiva de nacionalisme, ancestralitat, Estat, violència i fe en el futur.

L'estratègia metodològica de Griffin és extremadament complexa per la riquesa dels materials i la lucidesa analítica. No hi ha àmbit rellevant del saber humanístic que no hi sigui present d'una forma o altra, de manera que l'antropologia cultural i la filosofia de les religions, la psicologia social i la història econòmica, o de la literatura i de l'art, es relliguen en el que l'autor anomena una «metanarrativa reflexiva». El propòsit central és oferir perspectives *útils* als experts, emetre punts de vista que no substitueixin íntegrament altres percepcions, sinó que subministren pivots teòrics i eixos d'interpretació que transformen contradiccions en paradoxes —com l'hegemonia de la pluralitat en el feixisme—, aptes per ser usats des d'altres perspectives metodològiques sense anul·lar-les o suplantant-les. És obertament polèmic perquè només pot ser polèmic i Griffin, com els millors estudiosos dels àmbits humanístics, ha perdut fa molts anys la credulitat sobre la dimensió innocentment científica d'aquesta mena de saber.

A canvi, ha reforçat la convicció sobre la capacitat d'il·luminar el passat fent ús de tota mena de fonts i estudis (inclosos els anàlisis de primera mà de Nietzsche o de Leni Riefensthal): «*es un trabajo de sincretismo especulativo* —escriu a l'apèndix metodològic—, *no de erudición especiali-*

zada, cuya finalidad es diseñar un nuevo "espacio intelectual" en el que se puedan revelar "nuevas interrelaciones" entre modernismo y fascismo. Per això insereix en el seu relat des dels estudis sobre la fascinació esotèrica per part dels grans noms de la cultura occidental fins a la significació del jazz o les cultures populars, des de l'alta cultura dels relats de Hermann Broch o Franz Kafka fins a la filiació nazi de personatges com Ernst Jünger o Heidegger.

La conseqüència crítica més colpidora de les moltes que comporta aquest llibre té a veure amb l'assimilació massiva de la població civil al pensament totalitari del feixisme, no per la via de la violència coactiva sinó de l'adhesió voluntària i sovint entusiasta. L'anomia, o descomposició dels valors tradicionals viscuts en la modernitat, va trobar en el moviment feixista una via de redempció programàtica que és estrictament modernista en el seus ingredients i la seva combinació típica de destrucció i creació. El llibre és ple a vessar de síntesis recapitulatòries i metòdiques, fins i tot massa, però n'agafo una especialment afortunada de la plana 164: *«la voluntad de crear un nuevo nomos [com a equivalent a un nou ordre de valors] se convirtió en una necesidad tan apremiante que el modernista programático entró en un estado mental utópico, extático y, en última instancia, delirante, y así se sintió capaz de llegar a tierra firme, de construir un mundo nuevo o, por lo menos, de mover a otros a hacerlo. Se trata del autoengaño resultante de una visión idealista de la realidad, de las utopías secularizadas que sirven para refugiarse de la desesperación cósmica, un autoengaño que puede tener consecuencias históricas desastrosas cuando se convierte en un programa político cuya finalidad es inducir el renacimiento total de la sociedad»*.

És fàcil entendre que entre els eixos teòrics d'aquest llibre estigui la voluntat explícita, i a mi em sembla que extraordi-

nàriament ben argumentada, d'oferir un nou gran relat, una interpretació sinòptica i sistèmica a gran escala, sense aspirar pas a afirmacions totalitzadores. L'escepticisme crític, la solvència documental, la ironia subtil i la subjectivitat controlada de tantes notes —sovint ben sucoses—, la flegma britànica i la racionalitat implacable de les anàlisis fan d'aquesta «metanarrativa reflexiva» un dels estímuls intel·lectuals més poderosos que jo hagi llegit en anys.

Jordi Gràcia
Universitat de Barcelona

Sebastian Ullrich: *Der Weimar-Komplex. Das Scheitern der ersten deutschen Demokratie und die politische Kultur des frühen Bundesrepublik*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2009, 679 pp.

L'obra afronta una qüestió fins avui no gaire analitzada des d'una òptica historiogràfica, i constitueix una contribució de relleu de cara a la reconstrucció de les cultures polítiques que articularen la República Federal Alemanya (RFA) i la seva estabilització durant els anys cinquanta. Sobre la base d'un ampli buidatge de fonts que van des de les actes oficials del Parlamentarischer Rat i del Bundestag, els protocols de les sessions constitucionals dels *Länders* de la zona d'ocupació americana, la premsa, els papers d'importants polítics, historiadors i periodistes, fins als fons d'arxius del Ministeri d'Interior i la Cancelleria Federal, la recerca conjuga la història política i la història cultural i de les idees amb una sensibilitat palesa envers els processos comunicatius i les metodologies de la *neue Politikgeschichte*. La tesi central de l'autor és que, mitjançant la lectura retrospectiva de la República de

Weimar i del seu llegat, és possible seguir les tensions i les contradiccions que marcaren no només el naixement de l'RFA, sinó també —o sobretot— la cultura política que en presidí l'estabilització sota l'ègida de la «democràcia conservadora» del període d'Adenauer i la gradual legitimació de la segona República alemanya enfront d'una opinió pública majoritàriament escèptica envers els principis de la participació política i de la democràcia parlamentària. És més: aquesta legitimitat fou adquirida precisament a través de la capacitat demostrada per la nova classe política i el nou govern de distanciar-se del «model negatiu» de Weimar i d'evitar la repetició dels fenòmens que n'havien causat la dissolució.

Com justament subratlla Ullrich, sobre la naturalesa d'aquests fenòmens s'obrí en totes les zones d'ocupació una controvèrsia entre les forces polítiques reconstituïdes, molts dirigents de les quals els havien viscut en primera persona. Més que l'anàlisi dels problemes i dels contextos històrics, aquesta controvèrsia se centrava en la justificació *a posteriori* de les accions de cadascuna d'aquestes forces enfront de la catàstrofe que en seguí: sobre tothom pesava un «complex de Weimar» que provenia d'un «sentit de culpabilitat» per la victòria del nacionalsocialisme o per haver-ne afavorit —o fins i tot sancionat— l'ascens al poder. En aquest sentit, impacta la involució del debat posterior al 1945 respecte del gran nivell teòric i polític que caracteritzà les crítiques i les autocrítiques de l'emigració política i intel·lectual antinazi dels anys trenta —un aspecte al qual l'autor hauria pogut dedicar més atenció. Els ecos d'aquestes reflexions només foren recordats i recuperats en la primera i breu fase dels debats sobre les noves constitucions dels *Länders* i en les posicions de Schumacher, dels liberals d'esquerres

i dels socialistes cristians, tanmateix, estaran destinats a desaparèixer dins el clima de consens «antitotalitari» dels anys de la divisió d'Alemanya i de la guerra freda.

Això no obsta que el tema de Weimar fos «omnipresent» en el debat públic que precedí i acompanyà l'elaboració de la Llei fonamental i el naixement de l'RFA i de la República Democràtica d'Alemanya; i que s'hi contraposessin dos models interpretatius del passat que es projectaven directament sobre el present i el futur: el primer, que es lligava a l'SPD i als corrents més progressistes d'inspiració liberal i cristiana, el qual, del fracàs de Weimar, en destacava la responsabilitat de la dreta conservadora i es mostrava favorable a la restauració d'una democràcia parlamentària amb forts trets federals —per bé que depurada dels factors de conflictivitat, fragmentació i inestabilitat que havien minat el sistema polític weimarià—; el segon, de signe moderat i conservador i que comprenia la CDU-CSU d'Adenauer, els liberals conservadors i la mateixa dreta nacionalista, traçava una continuïtat ininterrompuda entre el caos institucional que hauria derivat del sistema electoral proporcional, del parlamentarisme, de l'Estat dels partits dels anys de Weimar i de l'ascens de Hitler; una visió que prefigurava un sistema polític fonamentat en un president i un govern forts i una segona Cambra regida sobre bases corporatives com a contrapès a un Parlament feble i elegit amb sistema majoritari. Si aquesta solució, segurament més en sintonia amb els humors majoritaris del país —com resulta dels impressionants sondejos d'opinió de l'Institut d'Allenbach—, no prosperà, fou també pel pes determinant dels aliats occidentals, encara suspicaces davant solucions clarament inspirades en les tradicions alemanyes anteriors al 1914.

Aquest rerefons també pot contribuir a explicar els projectes de reforma institucional de caire antiparlamentari, a més dels mètodes de govern que caracteritzaren la «presidència forta» d'Adenauer durant la dècada dels cinquanta. Si els primers no tingueren èxit més enllà de la introducció de la barrera electoral del 5%, fou per l'efecte estabilitzador de la situació interna que exercí la guerra freda, pel «miracle econòmic», pel creixement de les rendes i de l'ocupació després de la guerra de Corea i pel potent avanç electoral de la CDU-CSU, que apuntalà el sistema polític i institucional de l'RFA. Tot i això, tal com es reconstrueix en aquest llibre, el tema de Weimar va seguir sent durant tots aquests anys al centre de la vida pública, tant per legitimar instrumentalment mesures repressives contra els moviments d'oposició —sobretot d'esquerra—, el referèndum contra el rearmament o la illegalització del KPD, com per representar un component de la lluita per l'hegemonia i la formació d'un sentit comú determinat. En efecte, a la imatge d'una nació esquinqada per conflictes socials i interessos de partit que portaren la dissolució de l'Estat de Weimar, corresponia una polèmica de signe cristià-conservador contra la democràcia de masses i la despersonalització lligada a moderna societat industrial, les quals haurien abonat el terreny per a l'activitat de seducció d'aventurers i demagogs, com el 1933.

A tot això s'unia la recuperació històrica de les tradicions nacionals alemanyes anteriors a la Gran Guerra: des de la unitat de l'Estat i de la Nació i el model —d'altra banda, mitificat— de societat autoritària i jeràrquica que vertebrava el Reich bismarckià, fins a la revaluació del govern presidencial de Brüning i del paper de Hindenburg, presentats com a models de contenció davant la conquesta del po-

der per part dels nazis. Així, la *damnatio memoriae* de la història de Weimar corria paral·lela a l'eliminació del nazisme de la història alemanya i a la seva identificació amb la «figura demoníaca» de Hitler. Dit d'una altra manera: es tractava d'un doble procés d'autoabsolució i de victimització del poble alemany arran de la política punitiva de les potències de l'Entesa i del *diktat* de Versalles.

Es pot coincidir amb l'autor quan, d'aquesta representació de la història, en ressalta la gran contribució dels representants nacionalconservadors de la historiografia alemanya (tot començant per Gerhard Ritter), els quals seguien sent hegemònics a les universitats i a les institucions científiques després de 1945. I també quan remarca l'endarreriment dels estudis històrics sobre Weimar durant l'època d'Adenauer (malgrat l'oposició de les prestigioses però aïllades veus crítiques d'Erich Matthias, Wolfgang Abendroth i Gorge W. Hallgarten). Però també s'hi podria afegir que a aquesta cancel·lació de la història de Weimar, fins i tot de les festes públiques i de les activitats dirigides a la *politische Bildung*, correspongué un retard similar en els estudis sobre el règim nazi i la seva relació amb la societat alemanya, causat també per l'èxit de què gaudí a l'RFA la versió més grollera de la teoria del totalitarisme que tant agradava als polítics occidentals. En aquest sentit, l'eliminació de Weimar fou una conseqüència del fet que el govern d'Adenauer no es confrontà amb el passat nazi del país, un tema que, encara que hagi estat objecte d'estudis, Ullrich hauria pogut desenvolupar millor en el seu llibre.

La complexa trama d'aquests factors hauria determinat en l'RFA un desfament cada cop més marcat entre el sistema institucional democràtic i parlamentari i la manca d'una autèntica cultura democrà-

tica en la classe política del govern. Això es reflectí en la interrupció del procés de *desnazificació* i, en la societat civil, en un clima de desafecció política, de tancament en una «esfera privada sense història» (J. Habermas) que havia acompanyat, en amplis estrats de la població, el «miracle econòmic» posterior a la reconstrucció. De fet, la comesa d'ancorar de debò l'RFA als valors democràtics occidentals, la duria a terme una generació d'intel·lectuals més jove, entre els quals jugarien un paper de primer ordre els historiadors. Sobre això, les obres de Karl Dietrich Bracher, *La disgregació de la República de Weimar* (1955), i de Fritz Fischer, *Assalt al poder mundial* (1961), a més de proposar una revisió crítica de la història alemanya recent, anticipaven la profunda renovació de les metodologies historiogràfiques i dels models interpretatius dels anys seixanta i, més en general, aquell despertar de la societat civil i aquelles transformacions polítiques i culturals que s'orientaven a «voler més democràcia» i que marcarien el final d'aquella extraordinària dècada.

Claudio Natoli
Universitat de Cagliari

Borja de Riquer: *La dictadura de Franco* (*Historia de España*, 9). Barcelona: Crítica/Marcial Pons, 2010, 946 pp.

Des de fa anys, el professor Borja de Riquer contribueix, tant des del punt de vista de les fonts documentals com introduint nous i interessants punts de vista, a la renovació de la història contemporània d'Espanya en general i del període franquista en particular, de manera que aquest gruixut volum pot considerar-se una síntesi i una recopilació de tots aquests anys de treball.

Una síntesi, just és reconèixer-ho, que incorpora bona part de la recent historiografia sobre l'Espanya de la dictadura, tant la de caràcter general —s'han d'assenyalar, molt singularment, les aportacions d'alguns dels deixebles del mateix Riquer (Carme Molinero, Pere Ysàs, Francesc Vilanova i d'altres)—, com les múltiples monografies regionals i locals, freqüentment menystingudes en les obres de caràcter general, però substancials per a comprendre de manera encertada alguns aspectes de la política franquista i de les seves repercussions.

L'autor obvia el debat, en bona mesura animat més des de la politicologia (i el periodisme) que no pas per la historiografia, sobre la naturalesa del règim de Franco, una qüestió que recentment s'ha posat de nou de relleu a causa d'un diccionari biogràfic patrocinat per la Real Academia de Historia. Riquer assenyalava a la seva introducció que el «*carácter notablemente personalista del régimen*» l'ha dut a definir-lo com «la dictadura de Franco». Acceptada aquesta posició, el lector potser hi trobarà a faltar una més gran atenció a la complexa personalitat del dictador. D'alguna manera, al capítol primer, «La organizació de la dictadura», es compensa aquesta possible demanda ja que s'hi analitzen, àmpliament, els mecanismes amb què Franco es va fer amb el poder i quins van ser els fonaments i principals instruments d'aquest poder.

En canvi, aquest llibre és una extensa anàlisi d'aquesta dictadura. Encara que no d'una manera explícita, Borja de Riquer opta per la periodització del règim en quatre grans períodes: l'oportunitat dels partidaris d'un règim totalitari durant el període de domini nazi (1939-1943), etapa que malgrat la derrota nazifeixista i diverses operacions de maquillatge deixarà una notable empremta en el posterior desenvolupament del règim; l'hegemonia

nacionalcatòlica (i anticomunista) com a única alternativa possible a la victòria aliada; l'autoritarisme tecnocràtic i *desarrollista* dels anys seixanta; i, finalment, la crisi del règim generada, substancialment, tant pel seu mateix esgotament —en primer lloc, el del dictador— com pels canvis originats en la societat espanyola, provocats, en gran part, pel desenvolupament econòmic que la política econòmica posada en marxa entre 1957-1959 va permetre i, en menor mesura, va estimular; uns i altres factors explicarien les línies mestres de la «transició democràtica». No es tracta, doncs, d'un plantejament innovador, però sí, i no es poca cosa, d'una versió raonable i raonada de la dictadura i de les seves conseqüències, en la majoria dels casos devastadores per a la societat espanyola.

Una anàlisi que s'inscriu en la tradició que s'ha anomenat *història total*. Així, des d'aquesta perspectiva, s'aborden les diferents dinàmiques polítiques, econòmiques, socials i culturals, i les relacions que s'estableixen entre elles ja que totes formen part d'un sol conjunt, unes condicionen i influeixen el comportament de totes les altres. Això em sembla especialment rellevant en l'anàlisi de les relacions entre el franquisme i l'oposició, un concepte molt més ampli que no pas la mera activitat política o sindical. Tanmateix, la llarga durada del franquisme i els nombrosos aspectes a tractar fan que, tot i l'extensió del volum, algunes qüestions importants no puguin ser abordades amb prou amplitud, com ara la naturalesa de les diferents famílies franquistes i les relacions entre elles, o l'anomenat *consens* que el franquisme aconsegueix crear entre amplis sectors socials: entre els diferents segments de les classes dominats —al capdavant, són els grans beneficiaris de la victòria en la guerra civil— i entre importants sectors de les classes mitjanes, rurals i urbanes.

Aquest model, naturalment, sempre comporta el risc d'inevitables repeticions i que s'acabi substituint l'anàlisi, o la simple narració, per l'enumeració de coses o noms; això és especialment notable en els apartats dedicats a la cultura. D'altra banda, poden detectar-se alguns errors fàcilment, però quasi mai són greus i, a més, no dificulten mai ni la fàcil lectura del llibre —cosa sempre molt important i més quan va dirigit a un públic lector ampli— ni, molt menys, una correcta comprensió.

Jaume Barrull Pelegrí
Universitat de Lleida

Loreto Di Nucci: *Lo Stato-partito del fascismo. Genesi, evoluzione e crisi. 1919-1943*. Bolonya: Il Mulino, 2009, 628 pp.

En el llibre que aquí es ressenya, Loreto Di Nucci analitza les relacions entre el partit feixista i l'Estat italià al llarg del *ventenni* mussolinianà, i arriba a compartir el judici expressat el 1941 pel feixista Giuseppe Mastromattei sobre la transformació del feixisme en «Partit-Nació» (un partit que s'eixamplà fins a «absorbir literalment el contingut polític de la Nació») i sobre la seva inevitable identificació «amb l'Estat que encarnava les supremes finalitats del país». A «l'entitat política partit-nació» corresponia, segons Mastromattei, «l'entitat Estat-partit», en virtut de la qual «l'Estat es reconeixia cada cop més en els òrgans i en l'acció del Partit que el representava». És clar que, des d'aquesta perspectiva, el Partit Nacional Feixista (PNF) conserva una centralitat en el conjunt de la trajectòria del feixisme que fou negada en les anàlisis d'aquells que el veien com un partit sense influència, despolititzat i únicament orientat a l'organització coreogràfica del consens.

La qüestió no és senzilla: aquesta coreografia existí, el paper de Mussolini augmentà —fins al punt que s'ha parlat, com ho féu Renzo De Felice, de buidatge del partit a favor del «mussolinisme»— i l'intent del partit de donar vida a una nova classe dirigent resultà un fracàs. A més, no es podia i no es pot oblidar una documentació d'arxiu que confirma la fèrria voluntat del cap del govern de subordinar el partit a l'Estat. Pel que fa a aquest tema, durant dècades han estat concloents les dues circulars de Mussolini del 13 de juny de 1923 i del 5 de gener de 1927, en què es decretava la superioritat de l'Estat sobre el partit i, en la perifèria, la superioritat del representant del govern, el *prefecte*, sobre la del representant del partit, el *federal*.

Fins a la meitat dels anys vuitanta del segle passat, la interpretació de la supremacia de l'Estat sobre un partit progressivament buidat d'autoritat era gairebé l'única acceptada pels historiadors, els quals en presentaven com a exemple la gestió del PNF duta a terme pel pintoresc secretari general Achille Starace (1931-1939). Tanmateix, en els darrers vint-i-cinc anys aquesta lectura ha rebut una sèrie de correccions i modificacions impulsades sobretot per les recerques d'Emilio Gentile sobre el PNF i el seu paper en la història del feixisme italià. En el seu important treball *La via italiana al totalitarismo*, Gentile afrontava la qüestió dels trets distintius del feixisme com a fenomen general i arribava a la conclusió que, encara que el feixisme italià no esdevingué un totalitarisme complet com l'alemany, sí que s'hi produïren tensions internes que hi apuntaven. El règim italià no es caracteritzà com un «Estat de partit», però el PNF no fou una «no-realitat». El seu pes dins la societat fou determinant i el problema del paper real que hi havia de jugar ocu-

pà els quadres dirigits del feixisme fins al final de la dictadura. En aquesta línia es mou el llibre de Di Nucci, que destaca per l'anàlisi de les diverses fases del feixisme i de les successives secretaries generals del PNF, sobretot pel que fa a les relacions entre el partit i l'Estat. S'hi expliquen amb molta claredat les idees de Farinacci (secretari durant els anys 1925-1926), Turati (1926-1930), Giurati (1930-1931), a més de Starace. Mitjançant l'ús d'una rica documentació d'arxiu i de la premsa, l'autor dibuixa un quadre en què sobresurten tant les preses de posicions i les solucions presentades com els episodis de tensió entre el partit i l'Estat, tant a Roma com a la perifèria. L'aspecte més rellevant de la seva reconstrucció històrica té a veure amb les friccions entre els *federals* i els *prefectes*, que, més enllà de les circulars esmentades, recorregueren el règim fins al començament dels anys trenta. No era gens fàcil superar la rivalitat entre aquests dos poders, per bé que Turati, Giurati i Starace acceptessin la subordinació del partit a l'Estat. Amb Starace, concretament, el PNF assumí totes les característiques d'una «pitó omnívora» desplegada per cobrir qualsevol aspecte de la vida social del país: n'hi ha prou amb dir que, el 1939, hi havia 20.411.596 d'afiliats al PNF i organitzacions afins sobre una població total de 43.733.000. Aquest procés no s'aturà amb les següents secretaries, menys estudiades per Di Nucci, qui, tanmateix, subratlla l'expansió del partit fins a convertir-se en un «partit-nació» i la configuració del règim com un «Estat-partit». Una tendència lligada a la progressiva separació entre afiliats i no afiliats i entre feixistes i no feixistes, amb els segons exclosos d'una pàtria ja coincident amb el feixisme.

Dianella Gagliani
Universitat de Bolonya

Alejandro Quiroga Fernández de Soto i Miguel Ángel del Arco Blanco (eds.): *Soldados de Dios y Apóstoles de la Patria. Las de-rechas españolas en la Europa de entreguerras*. Granada: Comares, 2010, 456 pp.

Alejandro Quiroga i Miguel Angel del Arco presenten en aquest volum els perfils biogràfics de quinze figures de la dreta espanyola del període d'entreguerres amb un doble objectiu. En primer lloc, els editors pretenen estimular el gènere biogràfic, que no ha rebut l'interès que mereix per part de la nostra historiografia, en un intent de donar resposta a la demanda d'un tipus de lector culte insatisfet amb els estudis històrics usuals, i volen fer-ho des de les eines que ofereix la nova biografia política, sòlidament instaurada en la historiografia internacional. Segonament, els editors aspiren a corregir parcialment el desequilibri existent en el panorama d'estudis biogràfics al nostre país: tot i el pes polític de les dretes en la nostra trajectòria històrica, les biografies han tendit a centrar-se en personatges de les esquerres.

Es tracta, certament, de dos objectius encertats i lloables, que justificarien per si mateixos l'oportunitat de l'obra. Tanmateix, fóra pertinent remarcar, com a mínim, dues virtuts addicionals del llibre que els editors tot just esmenten. D'una banda, les possibilitats que ofereix la biografia per superar els compartiments estancats de la història. Els actors històrics no neixen espontàniament amb cada període o règim històric; habitualment, es configuren en etapes precedents i evolucionen constrets per les vicissituds d'aquestes. La biografia, doncs, situa en primer pla la trajectòria del personatge i, en fer-ho, subratlla la dimensió dinàmica de tot procés històric. D'una altra, cal agrair als editors el recurs a historiadors professionals que

duen a terme el seu treball amb les eines de l'ofici, en un moment en què periodistes i autors diversos tendeixen a cobrir la demanda (si més no) de biografies.

Més qüestionables podrien resultar els criteris emprats pels editors a l'hora de seleccionar els personatges biografiats. El desequilibri en aquest punt crida d'entrada l'atenció. Personatges cabdals en la nostra història, com Miguel Primo de Rivera o el mateix Franco, s'alternen amb homes poc coneguts, com el jurista Carlos Ruiz del Castillo o els religiosos Aniceto de Castro i Martín de Arrizubieta. Entre tots dos extrems, el llibre inclou figures fonamentals per entendre la història política espanyola, com José María Gil Robles, Francesc Cambó, Ramiro de Maeztu, Antonio Maura o fins i tot Enrique Pla y Deniel. Tanmateix, el cert és que, per damunt del seu grau de protagonisme, tots els biografiats són figures significatives de diferents posicions en esferes també diferents de la vida social. D'aquí l'èxit del llibre a l'hora de oferir al lector un ampli i variat panorama de trajectòries i actituds de les dretes espanyoles d'entreguerres, una mena de retaula dretà delimitat pel catolicisme i l'autoritarisme.

Com en tot volum col·lectiu, les contribucions disten de ser homogènies. Com ja s'ha esmentat, la biografia no ha estat un gènere gaire conreat per la nostra historiografia i la nova biografia política es manté en un inestable equilibri entre subjecte i context. No és estrany, doncs, que no tots els col·laboradors se'n surtin d'un encàrrec tan compromès i que algunes biografies recordin més aproximacions tradicionals amb el biografiat com a excusa que no pas una nova biografia política.

Aquestes darreres observacions no qüestionen ni l'oportunitat ni la qualitat del llibre. Alejandro Quiroga y Miguel Angel del Arco presenten una obra

interessant, útil i rigorosa que, a més de cobrir un buit de la nostra historiografia, apunta suggerents camins que valdria la pena transitar.

Antonio Fco. Canales Serrano
Universitat de La Laguna

Julián Casanova (coord.): *Tierra y libertad. Cien años de anarquismo en España*. Barcelona: Crítica, 2010, 416 pp.
Dolors Marín: *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*. Barcelona: Ariel, 2010, 490 pp.

La commemoració el 2010 del centenari de la fundació de la CNT va ser saludada amb els dos llibres que comentem, ambdós amb la centúria en el títol, encara que el primer abasti des de la Primera Internacional fins al període franquista.

El llibre editat per Julián Casanova és una notable síntesi de la història de l'anarquisme espanyol, amb quatre capítols cronològics, els de Clara Lida (el període de la Internacional), Rafael Núñez Florencio (els anys del terrorisme), Carlos Gil Andrés (els vint primers anys de la CNT) i el mateix Casanova (la República i la Guerra Civil) i d'altres quatre de contingut més temàtic. José Álvarez Junco caracteritza les grans etapes de la història de l'anarquisme espanyol centrant-se en els dilemes que li va plantejar l'apoliticisme, resalta algunes claus de la seva ideologia i reflexiona sobre els factors que expliquen l'excel·lent desenvolupament que tingué al nostre país fins el 1939, així com el posterior enfonsament, quan aquests factors van afeblir-se o hi van desaparèixer. Mary Nash analitza la relació del moviment amb la qüestió feminista, des de la teòrica pro-

clamació de la igualtat dels dos sexes fins a una pràctica discriminatòria de la dona que els sectors anarco-feministes van tenir dificultats a denunciar. Alicia Alted exposa l'exili llibertari durant el període franquista, centrant-se en les seves activitats culturals i la dimensió identitària. I Javier Navarro aborda la cultura anarquista que impregnava la vida dels militants, ja que era considerada un element essencial del procés d'emancipació social i formava part de la mateixa identitat àcrata, en la línia apuntada per Alted. L'obra es completa amb un útil resum biogràfic de «20 personatges clau» del moviment llibertari espanyol, des d'Anselmo Lorenzo fins a Quico Sabaté, a càrrec de José Luis Ledesma. El conjunt del llibre configura una síntesi excel·lent, escrita per primeres espases, que han desenvolupat en obres canòniques els temes que ara redueixen als fets i les claus interpretatives fonamentals. Escrit sense notes, cada autor aporta un comentari bibliogràfic final sobre les obres fonamentals de cada capítol.

A diferència de l'anterior, el llibre de Dolors Marín està escrit des de l'explícita identificació amb les idees llibertàries. L'obra inclou una descripció de la història política de l'anarquisme espanyol, des dels orígens de la CNT fins a la transició democràtica, molt resumida i bastant superficial, en la qual amb prou feines s'aborda el context històric en què es van desenvolupar els llibertaris espanyols, les seves estratègies de lluita, ni la dinàmica de les seves diferents faccions i organitzacions. Però, realment, l'objecte —i el valor— del llibre no se centra en «la trajectòria sindical i política» del moviment llibertari espanyol sinó en els seus «elements culturals» (p. 13): «*el estilo de vida "anarquista" [que] comportaba... una opción integral de actitudes y de prácticas que conformaban una especie de cultura alternativa*» (p.

139). És el mateix tema que abordaven Javier Navarro i Alicia Alted, però amb molta més extensió descriptiva. Els tres autors coincideixen a ressaltar els aspectes culturals del compromís anarquista, amb la seva pluralitat de manifestacions i tendències, desenvolupats en els grups d'afinitat, els sindicats i els ateneus llibertaris: l'esperantisme, el naturisme, el nudisme i el vegetarianisme, les formes comunals de vida, el neomaltusianisme, el feminisme, l'ensenyament racionalista, l'excursionisme, el culte a la lectura mitjançant les biblioteques i les publicacions de revistes, llibres i fullets, els poemes, les cançons, les representacions teatrals. També les unions lliures —de parelles estables però també de comunals— i els ritus de pas laics. Marín hi afegeix, a més, les experiències cooperativistes. El seu llibre se centra en la generació que va protagonitzar durant la joventut el convuls període de la República i la Guerra, que va viure després el llarg exili, i que arribà —no tots— a la transició postfranquista en la vellesa. Sobre aquest darrer període descriu la floració que es va viure llavors de la cultura *underground*, o contracultura filollibertària, expressada en el teatre, la música, el còmic o les arts, així com en els grups de vida comunal. Tot això protagonitzat per una joventut que va tenir grans dificultats per a entendre's amb les generacions anteriors, més filla del «magma antiautoritari» del 68 que no de la tradició anarquista espanyola. Encara que, com assenyala també Javier Navarro, la cultura llibertària tradicional va influir en els posteriors moviments feminista, ecologista, antimilitarista o comunalista, atès que compartien la consideració «*de lo cotidiano como un ámbito de lucha, como un espacio para la puesta en marcha de prácticas al margen del control del Estado que dibujaran los contornos de una vida alternativa*» (p. 217).

La font fonamental de Marín és la memòria dels protagonistes de la generació de la guerra, recollida en llibres i manuscrits o mitjançant entrevistes realitzades des dels anys vuitanta, en les quals l'autora va indagar sobre totes aquestes manifestacions culturals, de vegades relegades en la historiografia acadèmica. No obstant això, hi ha una important bibliografia sobre el tema, que Marín sembla ignorar. Bastants dels títols recollits per Navarro en el seu comentari bibliogràfic no apareixen en la bibliografia de Marín, com ara són les obres de Chaput, Tavera, Roselló, o la de Hofmann, Joan i Tous i Tietz. De tema diferent, un altre dels llibres que Marín no cita és *Militants*, d'Anna Monjo, sobre l'organització confederal, que té un interès especial. Perquè Marín no aclareix que el seu estudi no es refereix als centenars de milers d'obers que es van afiliar a la CNT durant els anys trenta, sinó a les vàries desenes de milers llavors anomenats «militants», que formaven els quadres de la Confederació en tots els seus nivells, tots ells llibertaris convençuts, obrers autodidactes en molts casos, la relació dels quals amb les bases ha estudiat tan profundament Monjo.

Finalment, Marín passa molt per sobre de la cultura de la violència anarquista, només hi al·ludeix de vegades com a «llegenda» inventada pels seus enemics. A manera d'exemple, per a l'autora, a la Catalunya de 1918-1923 només eren pistolers els protegits per Martínez Anido i els patrons, i ignora les pàgines que va escriure Pestaña amb referència a això, o les paraules enregistrades d'en Joan García Oliver en el primer aniversari de la mort de Durruti, en què s'enorgulleix d'haver estat llavors «els reis de la pistola obrera». Un altre exemple és l'article «Apologia de la pistola» (*Tierra y Libertad*, 16-IX-1932) de Jacinto Toryho, que no era pas un an-

tillibertari ordidor de llegendes. És cert que l'anarquisme espanyol va ser molt més que pistoles, bombes i atracaments («expropiacions»), però també va protagonitzar una violència que no es va ocultar —per bé que mig segle després no es volgués recordar. I el mateix es pot dir de la revolució de 1936, en la qual la repressió de dretans, la matança de religiosos i la destrucció d'esglésies van adquirir una especial rellevància en les zones de predomini anarquista, com Catalunya i Aragó —encara que en absolut fos un monopoli dels llibertaris—, i no van ser només llegenda de franquistes o comunistes. Per contrast, la violència anarquista sí que és objecte d'anàlisi en les pàgines del llibre de Casanova.

Gonzalo Álvarez Chillida
Universitat Complutense de Madrid

Fernando Hernández Sánchez: *Guerra o Revolución. El Partido Comunista de España en la guerra civil*. Barcelona: Crítica, 2010, 576 pp.

Manuel Bueno Lluh i Sergio Gálvez Biseca (eds.): *Nosotros los comunistas. Memoria, identidad e historia social*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas / Atrapasueños, 2009, 457 pp.

L'avenç del coneixement de la història del PCE és un fet, a partir sobretot del treball desplegat per institucions com la Fundación de Investigaciones Marxistas, la Fundación 1º de Mayo o la Fundación 10 de Marzo de CCOO; la utilització dels arxius soviètics; la tasca investigadora de professors de diverses universitats espanyoles, així com la publicació massiva de memòries de dirigents del partit. L'avenç és, a més, notori en dos períodes de la his-

tòria d'Espanya d'especial atenció per part dels historiadors: el de la guerra de 1936 i el de la dictadura franquista.

Del primer d'aquests períodes s'han publicat un bon nombre de treballs al llarg dels darrers anys, sobre aspectes de fons de la trajectòria política del PCE, gràcies a la recerca en els arxius soviètics. Però cap d'aquests treballs ha resultat tan exhaustiu com el de Fernando Hernández Sánchez. *Guerra o revolución* és un estudi elaborat amb rigor, que mostra una argumentació sòlida, afavorida per un plantejament de conjunt en el qual es detallen nombroses iniciatives comunistes relacionades de manera conflictiva amb les dels socialistes i llibertaris, als quals es presta més que suficient atenció. En aquest sentit, un dels capítols més interessants és el que es dedica als enfrontaments pel control de les milícies i els relacionats amb la resistència a la col·lectivització, la pugna pel poder local i, en general, pel control de la rereguarda. El llibre planteja, finalment, alguns suggeriments que, sens dubte, donaran peu a un debat més profund del que s'ha establert fins avui. Les principals tesis de Fernando Hernández es poden resumir en un argument fonamental que no deixarà indiferent a ningú: durant la guerra, el PCE fou una institució distant de la uniformitat —en distints àmbits de la seva trajectòria—, cosa que sempre ha estat ressaltada per la majoria dels contemporanis i historiadors per enaltir o criticar la seva política. Aquesta idea central s'estén des del mateix títol del llibre fins al darrer dels seus capítols. Guerra o revolució: les dues estratègies, analitzades de sempre com oposades, no es tracten al llibre com dues postures distintes sinó com una sola estratègia comunista —la de la revolució democràtica iniciada el 20 de juliol—, defensada almenys fins el 1938, quan el PCE va abandonar la retòrica re-

volucionària per centrar-se en exclusiva en l'estratègia militar del que qualificava com una guerra d'independència.

Aquest argument i d'altres es presten a dialogar i discrepar amb les idees més reiterades en les històries de la guerra realitzades per autors gens simpatitzants amb la política del PCE. Per exemple, Fernando Hernández és partidari de desmentir el tòpic de l'hegemonia comunista a la zona republicana. La influència del partit —aclareix— fou variable en el temps, territorialment inconnexa, irregular i mai hegemònica, exercida sempre en concurrència amb d'altres forces polítiques i sindicals, amb les quals mai no va pretendre trencar la unitat, i aquestes en cap cas van ser tan febles com per deixar-se destruir per les iniciatives comunistes. El Partit Comunista va tenir vocació de poder, però no hi va haver un pla coherent del partit per a la seva conquesta, perquè aquest objectiu mai no s'hi va plantejar fermament. El resultat, doncs, fou la incapacitat comunista per prendre iniciatives trascendents en solitari, sense contar amb altres grups i, sobretot, amb els governs.

La uniformitat tampoc va arribar a l'organització comunista a causa de la constant fluctuació d'efectius, en un partit «colador» i «paraigüa», amb molts afiliats en ocasions, però amb pocs activistes sempre; dispers en la seva estructura de forces inconnexes i implantació territorial heterogènia. Fins i tot necessitat d'un difícil equilibri, imposat per alguns dels màxims dirigents, entre dues postures arrelades al seu si: una pragmàtica i una altra d'extrema, en concordança amb la tensió entre les tesis progovernamentals i d'oposició.

Els suggeriments del llibre conclouen amb un de caràcter implícit, ja que s'hi passa de puntetes: l'autor no creu rellevant fixar-se massa en l'estratègia comunista mantinguda des de 1938 de la resistència

a ultrança, que va contribuir a perllongar la guerra.

Les actes del II Congreso de Historia del PCE, celebrat el 2007 i editades al llibre *Nosotros los comunistas*, a càrrec de Manuel Bueno i de Sergio Gálvez, és un extraordinari exemple del treball de la secció d'Història de la Fundació de Investigaciones Marxistas per l'avenç en el coneixement de la trajectòria del PCE, en aquesta ocasió, durant el període de la dictadura franquista. Els editors ressalten l'interès del Congrés a descendir a l'estudi de la militància i presentar l'altra cara de la història, la protagonitzada pels militants; una història, per tant, «desde abajo y con los de abajo».

Sobre aquest camp versen més de la meitat dels textos del present volum, que rastreja el que alguns autors denominen una identitat comunista, la creació d'una comunitat imaginada vertebrada al voltant d'una institució política, elaborada amb una tradició; la referència mítica a la Unió Soviètica i la revolució d'Octubre; i, sobretot, el valor del sacrifici personal del militant. Perquè si va existir alguna circumstància que va il·luminar la identitat comunista entre 1939 i 1976 fou la seva estreta confrontació amb la dictadura, a la qual es van circumscriure comportaments, relacions, tasques, estratègies, símbols, recursos, disputes i conflictes dels quals van ser protagonistes els militants. Un sacrifici solament sobreportat per l'ideal de redempció, i la percepció del partit per part dels seus integrants com una família de camarades, malgrat que de manera paradoxal no es tracta el concepte de «camaraderia» en cap dels textos. Juntament amb els treballs de David Ginard, Xavier Domènech, Francisco Erice i Francisco Sevillano, s'insereixen els de Claudia Cabrero i Irene Abad sobre la militància de les dones —a la qual els dirigents del

partit van trigar a mostrar consideració i reconeixement—, en peu d'igualtat amb els membres masculins de l'organització.

Una segona part del Congrés subordinà l'interès per l'estudi del militant comunista a la tasca opositora del PCE en la dictadura. Els treballs de Carme Molinero i Rubén Vega són molt bones síntesis sobre la mobilització comunista en el segon període del franquisme, i Sergio Rodríguez Tejado subratlla el préstec mutu de recursos i conflictes entre els estudiants i la direcció del partit.

La idea subjacent en bona part d'aquests textos és el paper fonamental exercit per la política comunista en la conformació d'una cultura democràtica i en una pressió mobilitzadora, considerades ambdues decisives en la desaparició de la dictadura. S'hi poden distingir dos aspectes relacionats, però no necessàriament coincidents. De la lectura del llibre —i d'altres treballs publicats amb anterioritat— es desprèn la importància real de la lluita per «petites» reivindicacions empresa pel PCE des dels anys cinquanta, que van permetre la mobilització de sectors socials molts diversos en el marc de la dictadura, és a dir, en un context negatiu d'elevades restriccions a l'exercici dels drets polítics i d'abundant repressió. Una experiència política que va ocasionar molts rèdits polítics al PCE, per bé que a costa del sacrifici dels seus militants.

Una altra qüestió és la possible repercussió institucional d'aquesta política mobilitzadora i de l'extensió d'una cultura democràtica. Es coneix la preocupació de les autoritats de la dictadura pels enfrontaments socials i l'encimbellament polític del PCE a partir de la seva participació en aquests. Però és molt difícil verificar la repercussió determinant de la pressió mobilitzadora del partit comunista en l'ensorrament de la dictadura al qual,

sens dubte, hi van contribuir altres factors, altres protagonistes i no, en darrera instància, els resultats de negociació entre la direcció del PCE i el Govern. Uns resultats amb els quals no estan d'acord Francisco Fernández Buey i Josep Fontana quan reflexionen sobre la seva experiència militant durant els anys setanta.

Rafael Cruz

Universitat Complutense de Madrid

Domenico Losurdo: *Historia y crítica de una leyenda negra*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, 400 pp.

L'assaig de Losurdo sobre Stalin arriba a España carregat amb la polèmica que l'ha precedit a Itàlia i que ha estat reflectida a la revista *El Viejo Topo* en el seu número de maig de 2011. El director de *Crítica Marxista*, Guido Liguori, l'encetà quan publicà l'abril de 2009 una ressenya crítica en la qual, tanmateix, no desqualificava el llibre ni l'autor; Liguori li retreia un «historicisme justificatiu», però no considerava balder el seu assaig. Lamentablement, part de la crítica posterior va anar més pel camí de la desqualificació que no pas de la crítica. Ras i curt: la desqualificació s'ha basat en el supòsit que Losurdo no tenia cap altre objectiu que una recuperació apologetica del llegat de Stalin amb el pretext de la seva contextualització històrica. Més enllà de les intencions de l'autor, en tenim el resultat. I el treball de Losurdo mereix la crítica, però no el menyspreu.

En efecte, el llibre comença de manera prou notable, tot enfrontant-se a una historiografia caracteritzada per un anticomunisme militant i funcional en el clima de la guerra freda que, malgrat els canvis

en l'escenari internacional arran dels fets de 1989, continua sent hegemònica en la batalla de les idees. Ho fa en els dos primers capítols, els més sòlids des d'un punt de vista historiogràfic, amb l'ajut de la historiografia russa recent i d'autors com Michel J. Carley (1999), Geoffrey Roberts (2006) i Annie Lacroix-Riz (2008), els quals han desentranyat la gran mistificació sobre la suposada col·lusió de Stalin amb Hitler de l'any 1939 com a causa de l'esclat de la Segona Guerra Mundial o la suposada estupidesa de Stalin al començament de la invasió nazi de l'URSS el 1941. D'altra banda, Losurdo ofereix unes quantes claus interpretatives que no solen utilitzar-se a l'hora d'enquadrar la crisi interna del règim soviètic a partir de la dècada dels anys vint, començant per la necessitat de situar la revolució i el seu decurs dins d'una perspectiva temporal llarga (segles XIX i XX), i de subratllar el fet que la violència del període de Stalin fou la culminació, en molts sentits, de la violència que caracteritzà tota la història de Rússia dels darrers dos-cents anys. En segon lloc, Losurdo torna sobre la confrontació interna dins el règim soviètic i el PCUS, que del seu estadi inicial d'enfrontament polític va esdevenir una guerra oberta que culminà en el Terror. I en aquest punt no poden obviar-se les seves congruents consideracions sobre el projecte insurreccional de Trotski i l'oposició unificada, apuntalades per testimonis tant poc sospitosos de ser partidaris de Stalin com Ruth Fisher o Jules Humbert-Droz. Així com tampoc pot deixar-se de tenir en compte la qüestió de l'*affaire* Tukahevski, sobre el comportament del qual hi havia a l'època dubtes raonables que el president del govern de Txecoslovàquia, Edvard Beneš, va convertir en certes tant per al Kremlin com per a la resta de governs d'Europa.

De Losurdo, en comparteixo també el rebuig a la identificació entre Hitler i Stalin i la interpretació del Terror stalinianà com a «genocidi». És clar que aquest és un tema que necessitaria un espai de què aquesta ressenya no disposa, però no vull deixar d'assenyalar que les seves referències a les polítiques genocides dels imperialismes britànic, francès o belga, no s'han d'entendre com una exculpació del Terror per la via de considerar els pecats dels altres, sinó com una invitació a comprendre millor el que realment és un genocidi.

La contextualització no esgota, ni de bon tros, l'explicació del fenomen del Terror. Només, i no deixa de ser important, en fixa l'escenari en què es produeix, algunes de les seves causes objectives i dels antecedents històrics. Cal donar també l'explicació i la interpretació de totes les respostes subjectives, dels individus i sectors que en foren protagonistes i víctimes. I aquí rau el principal retret a Losurdo: no només perquè converteix el context gairebé en la raó única, sinó perquè, d'aquest mateix context, en deforma greument les respostes. D'entrada, i això no és exclusiu de l'historiador i filòsof italià, caldria pensar el Terror, a més de com a violència política contra l'oponent, també com a instrument de coerció econòmica per fer complir els objectius dels plans quinquennals, atès que, malgrat l'habitual combinació d'estímuls materials —problemàtics en un escenari en què es potenciava la producció d'equip sobre la producció pel consum— i d'estímuls morals —voluntaristes i, per tant, limitats—, tenien un ritme lent d'assoliment. Igualment, una part fonamental de la història del Terror fou el procés de depuració i de delació als centres de treballs (Figes) i de resposta al creixement de la marginalitat i de la criminalitat a les ciutats per l'arribada massiva dels camperols, que es van veure obligats a emigrar per la

col·lectivització forçosa i accelerada de les terres (Lewin). Bukharin ho havia advertit i Losurdo ho recorda, però no en treu les conclusions pertinents: organitzar la producció mitjançant ordres i coerció porta a la catàstrofe; potser no a la catàstrofe econòmica, però sí a les catàstrofes social i política. Un altre element que no convenç és la seva obsessió per rebatre totes i cadascuna de les posicions d'un dels principals contrincants de Stalin, Lev Trotski, la presència del qual és constant i insistent al llarg del llibre. Atesa la grolleria política de Trotski, Losurdo ha escollit un camí fàcil. El problema és que l'alternativa realista i concreta no era entre Trotski i Stalin, sinó entre Stalin i Bukharin, i l'estalinisme es materialitzà a partir de la ruptura entre aquests dos importants dirigents soviètics. Losurdo tendeix a amagar Bukharin en el seu relat, i quan s'hi refereix és per recordar-ne les postures i comportaments més discutibles, com el rebuig a la pau de Brest-Litovsk o l'atansament amb l'oposició a començament dels anys trenta. El fet, però, és que la resposta més realista a allò que Losurdo anomena «l'estat d'excepció permanent que envaeix Rússia des del 1914», sobre la base, a més, d'alguns dels principis estratègics fonamentals de Lenin —l'aliança entre els obrers i els camperols o la construcció d'un estat revolucionari com a avantguarda i terreny conquerit i no com a resultat final— fou precisament la de Bukharin. El que passa és que reconèixer la talla d'aquest hauria empetitit la figura de Stalin i hauria posat en evidència que la seva resposta a «l'estat d'excepció permanent» no era l'única des de la síntesi entre el realisme i la ideologia, però sí la més costosa des d'una òptica social i ideològica. Lamentablement, Losurdo no es limita a amagar Bukharin, sinó que en deforma les posicions utilitzant un recurs prou desacreditat: citar-ne

frases fora de context per fonamentar la seva pròpia argumentació. Ho fa quan, tot referint-se a la ruptura dels anys 1928 i 1929, que emmarca encertadament en la reactivació de l'amenaça exterior a l'URSS, sosté que només Stalin creia en les possibilitats de defensa pròpia de l'URSS i en la capacitat d'estabilització capitalista; per demostra-ho, cita la frase final d'un text de Bukharin de 1925 que correspon al debat d'aquest amb Trotski i a la defensa de la seva estratègia de construcció del socialisme a l'URSS «a pas de cargol», que acabava amb una invocació genèrica a la fi de l'amenaça internacional i a la internacionalització de la revolució. Losurdo mutila el paràgraf, citant-ne només la darrera frase; el situa, per passiva, al 1928-1929 i en treu, d'això, la conclusió que en aquell moment Bukharin havia tornat al seu esquerranisme de 1925, segons el qual només la revolució mundial salvaria l'URSS (i no les pròpies capacitats de defensa).

De manera que l'afany de Losurdo de desmuntar les fal·làcies sobre Stalin, alguns èxits del qual he assenyalat al començament d'aquesta ressenya, queda tocat i entelat per la seva pròpia fal·làcia sobre les opcions dels bolxevics. Tanmateix, per créixer en la interpretació de Stalin i de l'estalinisme convé no desqualificar aquest llibre o parlar-ne d'oïdes, sinó llegir-lo, analitzar-lo críticament i fer de la polèmica que ha produït no un escàndol, sinó un debat.

José Luis Martín Ramos
Universitat Autònoma de Barcelona

Mary Nash: *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)* [edició també en castellà]. Barcelona: Departament

ment de Treball de la Generalitat de Catalunya, 2010, 219 pp.

Nerea Aresti: *Masculinidades en tela de juicio. Hombres y género en el primer tercio del siglo XX*. Madrid: Cátedra, 2010, 320 pp.

Aquestes dues obres són una mostra del desenvolupament aconseguït per la historiografia dedicada a l'anàlisi de la construcció social del gènere i a la forma en què es desenvolupen les relacions de gènere en diferents àmbits geogràfics i temporals. Encara que en un dels títols s'al·ludeixi a les treballadores i, en l'altre, als homes, en tots dos hi ha una qüestió central: la manera en què es construeixen socialment les relacions entre homes i dones. I si bé aquesta perspectiva relacional està present en molts dels treballs d'història de les dones que s'han publicat últimament, són menys les ocasions en què s'hi arriba posant el focus sobre els homes i l'evolució dels models de masculinitat vigents, perquè aquest és un camp menys treballat, especialment a Espanya.

Mary Nash tria l'àmbit del treball a Catalunya al llarg de tot el segle XX, i observa l'evolució dels rols femenins i masculins en els diferents contextos polítics, amb una mirada que abasta els àmbits de la producció i de la reproducció. Utilitza, per fer-ho, una gran quantitat de documentació procedent de nombrosos arxius, biblioteques, museus i col·leccions privades, incloent publicacions periòdiques, fulls sindicals, imatges, etc. Per la seva banda, Nerea Aresti se centra en un període més reduït, el primer terç del segle XX, per a resseguir l'evolució dels models de masculinitat a Espanya, quelcom que, sens dubte, implica també parlar de canvis en els models de feminitat. Ho fa a través del anàlisi de l'impacte en l'opinió pública de diversos processos judicials que van despertar un gran inter-

rès i dels diferents corrents d'opinió que es van manifestar en els debats als quals van donar lloc, per a la contextualització dels quals ha recorregut a una àmplia bibliografia i al repàs de nombroses publicacions de l'època, així com de la premsa. L'autora es mou en un terreny que coneix bé, com ja va mostrar en una innovadora obra anterior de la qual en certa manera aquesta és continuació.

Tots dos llibres presenten en l'inici del segle XX una societat segregada entre homes i dones, dominada per concepcions de gènere vinculades a la teoria de les dues esferes, que propugnava l'arquetip femení d'«àngel de la llar» i reconeixia més llibertat d'actuació als homes. Així, Nash atindrà a les conseqüències del model de «dona domèstica» en l'organització del món laboral, i a la forma en què aquests ideals van calar entre els treballadors, donant lloc, en la pràctica, a actituds contradictòries amb principis igualitaris enunciats als programes obrers, quelcom especialment significatiu en una realitat com la catalana, caracteritzada per l'abundància de la mà d'obra femenina en diferents sectors. L'asimetria de gènere abans esmentada es troba també a la base de l'acceptació social del *donjuanismo* masculí, qüestió abordada per Aresti a propòsit d'un crim comès a Bilbao el 1906, quan una dona matà el nuvi, faldiller i violent, que l'havia deixat embarassada i no havia complert la seva promesa de matrimoni. L'opinió pública es va apassionar amb aquest procés, que donà lloc a una gran proliferació de discursos de gènere, de signe diferent. L'autora destaca la campanya de solidaritat amb la «matadora» a la qual es van apuntar milers de dones de les classes populars en disconformitat amb el model de masculinitat vigent, que prohibia la investigació de la paternitat mentre s'associava l'honra de la dona a la virginitat. Aquesta campanya

nya seria la via d'expressió del malestar experimentat per aquestes dones, com també ho eren les protestes laborals que van dur a terme les treballadores de Catalunya de les quals ens parla Nash.

Però la societat espanyola del primer terç del segle XX és una societat en transformació; els ideals relacionats amb la «nova dona moderna» que hi irrompen suposen una certa modernització pel que fa a les activitats professionals de les dones. En el cas català, combinats amb el reformisme social catòlic i el catalanisme polític, donen lloc a iniciatives educatives dirigides a la preparació de les dones per al mercat laboral, especialment pel que fa al sector serveis i a ocupacions de grau mitjà, un model basat no en la igualtat, sinó en la diferència de gènere, com assenyala l'autora de *Treballadores...* També els models de masculinitat estan evolucionant. Ho veiem en l'últim capítol de *Masculinitats...* a través de dos casos criminals, semblants al ja citat, ocorreguts a Saragossa el 1930, i a Trubia el 1932, que serveixen a l'autora per mostrar els canvis d'opinió produïts en aquestes dècades i la importància que hi tingué el canvi polític de 1931 amb la implantació de la Segona República.

Si en els anys vint ja havia avançat a Espanya el procés renovador i secularitzador dels ideals de gènere, i estava guanyant força un model masculí basat en l'austeritat, el treball, la responsabilitat familiar, la moderació sexual i la monogàmia, al seu torn el nou règim republicà va transformar algunes propostes en lleis, institucions i polítiques socials; es pot esmentar la investigació de la paternitat o la introducció de les dones en els Jurats Populars en els casos de «crims passionals», això sí, mentre que els altres seguien sent competència de jurats masculins. Una reforma, doncs, més basada en la diferència sexual que en

el dret d'igualtat, però que l'autora concep, malgrat els seus inconvenients, com un altaveu des del qual les dones van poder expressar opinions i malestars davant de problemes de gran transcendència en les seves vides. Així, va ser un Jurat Popular Mixt, és a dir, amb el mateix nombre d'homes i de dones, el que va donar el seu veredictes en l'esmentat cas de Trubia.

S'ha assenyalat l'existència d'un procés de canvi en els ideals de masculinitat que ja es manifestava en els anys vint; és al que fan referència els altres dos capítols de l'obra d'Aresti. El debat sorgit arran de l'agressió soferta per una dona a Madrid el 1929, després d'haver-li llençat una floreta un desconegut, va servir per a treure a la llum els estats d'opinió entorn del tema de la floreta, considerada com a acte delictiu en el Codi Penal de 1928, en el context del projecte *primorriverista* de regeneració nacional. L'homosexualitat, penalitzada explícitament per primera vegada a Espanya en aquest mateix Codi Penal, és un altre dels fils conductors que l'autora utilitza per apropar-se a les concepcions canviants de la masculinitat, en ocasió d'un altre crim comès el 1929, aquesta vegada a Barcelona. Queden paleses en els debats les divergències entre diferents opcions polítiques, mitjans catòlics i laics, i homes i dones de diferents classes socials.

La nova etapa oberta el 1931 es caracteritza per a les dones per l'assoliment de drets polítics, civils i socials, quelcom que Nash ha analitzat en altres treballs. En aquest cas, afronta la qüestió d'explicar els indubtables avanços aconseguits en l'àmbit del treball a Catalunya, a l'emparrada de les lleis i de les noves iniciatives, en el marc de l'establiment de la Generalitat republicana, sense oblidar les limitacions derivades del pes de la tradició i dels costums, que no permeten la desaparició de

la jerarquia de gènere existent. També ens il·lustra sobre el treball femení domèstic i extradomèstic durant la Guerra Civil, en el context de la resistència antifeixista i de la conjuntura de la contesa, amb l'extensió del control obrer a les indústries.

La victòria franquista en la guerra destrueix l'experiència republicana, engegant «una veritable contrarevolució de gènere» a través de la legislació, el sistema educatiu i institucions com la Sección Femenina de Falange i l'Església catòlica. Al costat de les dones que han d'abandonar el treball reconegut per casar-se, rebent el dot a canvi de la pèrdua de l'ocupació i passant en molts casos a l'economia submergida, està present en el llibre el pes de la mà d'obra femenina en la Catalunya d'aquestes dècades en la indústria tèxtil, una de les que no va incloure la clàusula d'acomiadament per matrimoni en les seves ordenances laborals. Després de la llei de 1961, que establia la igualtat de salari per a treballs d'igual valor, la batalla se centraria en l'establiment de categories masculines i categories femenines amb diferent remuneració.

La transició a la democràcia instaura una legislació igualitària, veu el ressorgir del moviment feminista i coincideix, a més, amb un període de crisi econòmica que tingué efectes sobre la desaparició de llocs de treball. La forma en què es combinen aquests elements és l'objectiu de l'últim capítol del llibre, que arriba fins a l'actualitat a través d'un apassionant recorregut per les lluites de les treballadores, el paper del sindicalisme, les experiències concretes d'empresa o de sector i les aspiracions de tipus general en la construcció de la democràcia, parant esment també als nous models de masculinitat.

Gloria Nielfa Cristóbal
Universitat Complutense de Madrid

Susana Narotzky i Gavin Smith: *Luchas inmediatas. Gente, poder y espacio en la España rural*. València: PUV, 2010, 244 pp.

Foucault reconeixia a *Discurso, poder y subjetividad* que les lluites actuals no són primordialment disputes contra l'exploatació o la dominació, que no busquen, generalment, alterar dràsticament l'ordre jurídic establert o prendre el poder, sinó que són lluites locals («immediates») en la mesura que critiquen les formes del poder que estan més pròximes i són més evidents. Sobre aquestes versa aquest llibre.

El treball dels antropòlegs Susana Narotzky i Gavin Smith, que ara veu la llum en castellà, és una invitació a fer etnografia de manera diferent i, alhora, un posicionament en tota regla sobre la vàlua d'aquesta disciplina renovada a l'hora de copsar i analitzar les societats europees contemporànies. Els autors, defensors de conceptes tan debatuts com «classe social», són tremendament cautelosos amb les conceptualitzacions i reclamen una reordenació de certes categories analítiques i conceptes (per exemple, el de «capital social») que, emprats per investigadors, són l'entramat sobre el qual se sustenten polítiques públiques i insisteixen en les implicacions que la nomenclatura donada pels investigadors té també en la mateixa percepció dels subjectes objectes d'estudi.

Estem davant d'un relat antropològic que té com a màxima subratllar la presència constant i continuada del conflicte i de la lluita en les relacions socials. Els autors fan l'abordatge centrant-se en unes relacions específiques, les laborals, i en un context espacial també particular, el Baix Segura, una comarca d'Alacant. I ho fan a partir d'una metodologia que defineixen com «realisme històric», en què etnografia i història aporten els seus *modus operandi* (treball de camp, documentació

d'arxiu, etc.), i que permet una aproximació *multinivell* a l'objecte d'estudi: les formes d'explotació econòmica i els tipus de relacions socials generades, primer en el marc de l'agricultura intensiva (grans i petits propietaris, jornalers, arrendataris, majorals, etc.), després en l'àmbit de l'empresa «flexible» i el treball a domicili que caracteritza el sector industrial de la zona (magatzemistes, propietaris, distribuïdors, etc.). L'estudi d'aquestes relacions laborals —que en aquest cas porten implícites relacions familiars, veïnals, grupals, etc.— marcades per la inseguretat i la dependència apunta a una altra qüestió central en el llibre, la formació del «lloc» en el context del capitalisme actual que, al seu torn, repercuteix sobre la identitat col·lectiva i les seves vies de conformació i visualització a les comunitats.

La metodologia escollida exigeix als autors un coneixement del procés històric espanyol contemporani detallat i, efectivament, aquests descriuen amb precisió els períodes històrics des de la República per contextualitzar i donar sentit a l'evolució i reproducció de les relacions laborals. Hi posen un èmfasi especial en el franquisme, ja que són les seves maneres i fórmules —«mercat negre», corrupció política, repressió etc.— les que, segons argumenten, marquen bona part de l'actitud actual dels treballadors amb els empresaris, envers la política i els agents socials. En el llibre els autors desgranen des de les xarxes entreteixides en el marc de la producció agrària intensiva dels anys quaranta fins a les molt sovint superposades i deutores dinàmiques ordides per la producció industrial dispersa que caracteritza la regió des de la Transició política espanyola i que es presenten al lector a partir de narracions d'històries de vida.

El pas d'una societat de base agrícola a una d'industrial és només un dels «mo-

viments» descrits. Els variats processos de mobilitat —entesa en sentit ampli: dels treballadors, com a estratègia buscada o forçada i amb radis menors (canvi de municipi) o grans emigracions exteriors; de les empreses, que tanquen les seves portes i obren en altres municipis o regions; canvi de classe social; pas de la desocupació al món laboral; capacitats en funció del gènere, etc.— i també els de fixació són referits amb precisió i s'argumenten amb la finalitat de reinterpretar bona part de la literatura científica realitzada sobre les economies regionals. Aquesta basa els seus plantejaments en l'exclusió d'ambdós fenòmens quan, segons l'opinió dels autors, es tracta de realitats que s'influeixen mútuament i és la tensió dialèctica que generen la que constitueix un terreny essencial en l'exercici del poder.

En aquesta anàlisi crítica profunda que ens acosta a les múltiples dimensions de les relacions laborals, es tenen molt presents les estructures de sentiment —autoestima, honra, confiança, etc.), i no falta tampoc una aproximació a les formulacions culturals, tant a les seves expressions en la vida quotidiana com en l'esfera de la política.

Ana Cabana Iglesia
Universitat de Santiago de Compostel·la

Xosé Manoel Núñez Seixas: *Internacionalitzant el nacionalisme. El catalanisme polític i la qüestió de les minories nacionals a Europa (1914-1936)*. Catarroja-València: Afers/Publicacions de la Universitat de València, 2010, 286 pp.

Aquest estudi, que s'elabora a partir d'una important documentació diplomàtica internacional, de diferents fons personals gairebé inèdits i una completa bi-

bliografia tant primària com secundària, ens aproxima a un encertat i estimulants exercici d'interpretació del catalanisme polític en el marc de l'Europa d'entreguerres. Es fa a partir de la translació de les diferents fórmules i interpretacions ideològiques de les aspiracions d'autogovern per a Catalunya en un nou escenari, Europa, en què la implicació internacional del nacionalisme català tindrà el propòsit, finalment no reeixit, d'internacionalitzar amb majúscules el «fet català». Igualment suggerent és l'anàlisi del context cronològic i històric en què s'emmarca l'estudi, ja que és en aquest període el moment en què, sobretot després de la fi de la Gran Guerra, a Europa apareixen els primers i importants debats teòrics sobre els nacionalismes sense estat i pels quals, per primer cop, Catalunya podrà reivindicar-se en termes de «minoria nacional» tot facilitant doncs la seva protecció pels tractats de la Societat de Nacions. També cal tenir molt en compte —i l'autor té cura de posar-hi l'accent— el permanent contrapunt constant que la diplomàcia espanyola té envers la protodiplomàcia catalanista desenvolupada al llarg de dues dècades.

L'autor situa l'inici del procés de construcció d'una política internacional del catalanisme a partir de la I Guerra Mundial, per ser aquest el moment en el qual el catalanisme polític agafa l'oportunitat estratègica d'entrar en l'escena internacional interessat pel lema mobilitzador però igualment propagandístic del «principi de nacionalitats» emprat pels bàndols bel·ligerants, sobretot per part de l'*Entente*. Igualment, i per la postura aliadòfila de gran part del catalanisme, s'endegaria una campanya des de la revista *Iberia* per presentar la contribució internacional de Catalunya a través del mite de la participació de voluntaris catalans al costat dels aliats. Aquest fet era un motiu per pre-

sentar el plet català a les potències aliades, però també era una acció que servia a formacions com l'Esquerra Catalanista d'Antoni Rovira i Virgili per guanyar espai polític en l'escenari català enfront de la cada vegada més hegemònica Lliga Regionalista de Prat de la Riba i Cambó. A partir de 1919 i durant les conferències de pau, republicans catalanistes i nacionalistes radicals prendrien com a referència —erròniament— els catorze punts del president Wilson, tot entenent que els principis tradicionalment defensats a Catalunya podrien tenir la seva traducció en el nou dret internacional. Tanmateix, però, el wilsonisme no incloïa en el seu programa el reconeixement general del principi de les nacionalitats o la justificació d'autodeterminació de qualsevol poble, sinó que era un pla que responia més aviat a raons d'estratègia circumscrites a uns pocs països i fronteres.

Si bé és cert que després del fiasco de la conferència de pau i del refredament autonomista per part de la Lliga per qüestions de taticisme polític a l'interior del país, semblava que l'impuls del catalanisme podia veure's frenat a l'exterior, l'autor apunta que l'onada wilsoniana i els aires d'internacionalisme pacifista de 1919 van servir, entre altres coses, per a traçar les bases d'una activitat protodiplomàtica catalana talment com l'organitzada prèviament per nacionalistes txecs, lituans o polonesos. Aquesta diplomàcia —promocionada i liderada per Acció Catalana i sobretot per la Lliga Regionalista a través de la figura intel·lectual del delfí de Cambó, el mallorquí Joan Estelrich— havia de servir per presentar la causa catalanista a escala internacional i posteriorment, per cridar l'atenció de la Societat de Nacions i seguidament intentar modificar els mecanismes de protecció de les minories perquè permetessin el reconeixement dels

drets col·lectius o nacionals. Aquesta tasca fou constant i variada principalment entre 1919 i 1929, però el resultat final seria de fracàs. Fou insuficient la participació del catalanisme polític transversal a través de diferents personalitats de la vida política i intel·lectual a l'escenari internacional en defensa de la causa catalana, així com la seva preciosa i precisa influència intel·lectual en d'altres tribunes reivindicatives europees.

Amb l'arribada de la II República, es diluï tot interès de traslladar a Europa el plet català, com es diluï igualment tota la tasca desenvolupada per Estelrich i tan sols alguns nacionalistes radicals marginals apostaven per continuar traslladant les reivindicacions a un pla internacional. Al govern català ja no li calia una política internacional decidida car havia aconseguit l'autonomia a través de la negociació amb el govern republicà. La Lliga Catalana havia abandonat definitivament la política de minories i tota acció internacional la faria influent en la diplomàcia republicana espanyola. El llibre acaba amb l'inici de la Guerra Civil i, tot i que l'autor apunta alguna de les vicissituds de personatges i partits que són protagonistes al llarg del present treball durant el conflicte, perd l'ocasió de culminar aquest interessantíssim assaig amb el relat de l'evolució tant del catalanisme polític com de la represa de les relacions internacionals del catalanisme en temps de guerra.

Rubèn Doll-Petit
Universitat de Girona

Encarnación Lemus, Fernando Rosas, Raquel Varela: *El fin de las dictaduras ibéricas (1974-1978)*. Sevilla: Centro de Estudios Andaluces, 2010, 264 pp.

M. Del Pero, Víctor Gavín, Fernando Guirao i Antonio Varsori: *Democrazie. L'Europa meridionale e la fine delle dittature*. Florència: Le Monnier, 2010, 304 pp.

Les transicions a la democràcia han estat, i encara ho són en gran part, un tema estudiat fonamentalment per la politologia. Sobretot, si el plantejament que es pretén fer és de tipus comparatiu. Els dos llibres col·lectius que aquí es presenten en canvi, intenten fer l'anàlisi d'aquests fenòmens d'una forma comparada des d'una perspectiva estrictament històrica.

El primer, titulat *El fin de las dictaduras ibéricas (1974-1978)*, coordinat per Encarnación Lemus (Universidad de Huelva), Fernando Rosas (Universidade Nova de Lisboa) i Raquel Varela (Universidade Nova de Lisboa) és un projecte compartit per la Fundació de Estudios Andaluces i l'Institut de Historia Contemporània de la Universidade Nova de Lisboa. És, ja a partir de la mateixa concepció, una aposta nova i interessant. La idea central del volum és portar a terme una reflexió conjunta sobre les transicions a Espanya i Portugal com un fenomen conjunt, ibèric, tal i com es reflecteix al títol. Amb un doble objectiu: «*ampliar la difusió de cada proceso de transición en el país vecino, al tiempo que se impulsa el análisis comparado y se destaca el impacto de las influencias en el camino paralelo desde el fin de las dictaduras hasta el ingreso simultáneo en la Comunidad Económica Europea*» (p. 12). El pla del volum és, doncs, ambiciós, començant per la mateixa cronologia, que de fet abasta de 1974 a 1986. El punt d'arribada és clar: l'entrada a la CEE el 1986, però l'arrencada es fixa el 1974, any de la revolució portuguesa. D'aquesta manera, es planteja una clau interpretativa d'un únic procés en dues fases: una revolucionària, protagonitzada per la ruptura portuguesa, que influeix, almenys

en part, en el temps i les modalitats de la fase reformista, que és aquella que es viu, finalment, a l'Estat espanyol. Tot i que un plantejament d'aquest tipus relativitza, indefugiblement, les especificitats pròpies de cada procés, és ben cert que ofereix una perspectiva important en termes de permeabilitat. És a dir, s'aproxima al com i el quan, malgrat la relació peculiar entre els dos països —el recentment desaparegut Carles Sentís havia parlat de dos països que vivien «d'esquenes»—, els esdeveniments en l'un i en l'altre es contaminen mútuament. Algunes de les contribucions presents en l'obra enfoquen el *zoom* en aspectes específics de rellevància: el paper de la memòria en la relectura de les transicions (Fernando Rosas), la premsa (a càrrec d'Immaculada Cordero Olivero), el paper de l'oposició d'esquerres (Patrick Baker), els grups de l'extrema esquerra (Alberto Carrillo Linares), les organitzacions de la patronal (Ángeles González Fernández) o, finalment, el paper dels militars (Carlos Navaja Zubeldia). D'altres contribucions es detenen, en canvi, a fer reflexions específiques sobre aspectes d'un dels dos processos, encara que l'atenció a la dimensió comparada —malgrat que no sigui el nucli central— sempre és present. Aquest és el cas de Paul Preston en la seva contribució sobre la repressió franquista, o d'Encarnación Lemus en l'estudi de les reaccions de l'Administració Ford davant el 25 d'abril, o de Constantino Piçarra pel que fa a la reforma agrària a Portugal. O, encara, de Raquel Varela sobre el PCP i la seva relació amb els sindicats, d'Óscar J. Martín pel que fa a la lectura diplomàtica dels britànics de la conflictivitat social a Espanya, de Miguel Pérez sobre la difusió del moviment dels consells de treballadors a Portugal, o, finalment, de Maria Inàcia Rizola sobre el paper dels militars en la revolució portuguesa. En definitiva,

es tracta d'un volum que, malgrat una certa disparitat entre les contribucions que el componen —tant pel que fa al tipus de fonts emprades, com al grau d'aprofundiment i al tema mateix—, representa un primer pas important en l'ordre d'una nova conceptualització del fenomen de la transició ibèrica.

L'altre volum col·lectiu és *Democrazie. L'Europa meridionale e la fine delle dittature*, de Mario del Piero, Antonio Varsori, Víctor Gavín i Fernando Guirao (aquests dos darrers signen conjuntament la seva contribució), publicat a Itàlia per l'editorial Le Monnier, en la seva col·lecció «Quaderni di Storia». L'objectiu del llibre —aparentment menys ambiciós que el precedent— és declarat a la primera plana de la introducció: examinar els processos de sortida dels règims autoritaris cap a sistemes democràtics als anys setanta a Grècia, Portugal i Espanya. Ho fa partint d'un doble pressupost: que, malgrat les diferències rellevants —de les quals intenten donar compte els assajos que el componen—, els tres casos són comparables, i que un dels motius d'aquesta possible comparació es troba no sols en la contemporaneïtat dels tres processos, sinó també en el fet que expressen —tant pels temps, com per les modalitats—, una estreta interacció entre la dimensió interna i aquella més concretament institucional. El «camp» que defineix el llibre és, doncs, clar: l'anàlisi de les tres transicions del sud d'Europa sobretot pel que fa a la seva vessant lligada als equilibris internacionals propis de la Guerra Freda i el paper que hi juguen el context i els actors internacionals, en primer lloc els EUA i els països de la CEE. No tant o no només com a «vincles ambientals» —és a dir, com a condicionaments reals, fills de la situació geopolítica internacional (es recorda en tot moment i pels tres casos, amb raó, el Xile d'Allende)—, sinó

també com a «mites», com a model i aspiració pels tres països, un concepte que els autors associen a Europa. Parlen del «desig d'esdevenir Europa» (p. 3), la desembocadura volguda com a natural per la majoria dels actors favorables al canvi democràtic en tots tres països. Així, amb un exemplar exercici de compensació entre el quadre internacional i els impulsos interns, específics de cada cas i, sobretot, l'ús d'una documentació immillorable, els quatre autors condueixen una anàlisi monogràfica de les tres transicions, oferint també un quadre de les influències mútues dels esdeveniments.

Antonio Varsori (Universit  di Padova) dibuixa el procés de transició grega, amb un enquadrament del sorgiment de la dictadura que arrenca des del final de la Segona Guerra Mundial, aprofundeix en la complexa relació entre les conseqüencies de la guerra civil i la seva influència sobre els esdeveniments hel·l nics, aix  com porta a terme una fecunda reconstrucció de la crisi de Xipre i les seves implicacions internacionals i internes. Aix  mateix, introdueix i explica el paper significatiu que tingué, en aquella conjuntura, la diplomàcia francesa.

Per una altra banda, Mario del Piero (Universit  di Bologna) focalitza la seva atenció sobre el procés portugu s, fent una anàlisi exhaustiva i innovadora de l'actitud de les diferents administracions nord-americanes. L'autor subratlla com el govern nord-americà, al qual la revolució dels clavells no deixà de sorprendre, posteriorment adoptaria el seu clàssic pragmatisme, conjugant —davant d'aquells que es percebien com a perills per a tota l'Europa meridional, aix  com per als equilibris africans— un plantejament teòric, o fins i tot doctrinari, sobre l'assumpte.  s el cas de Kissinger i de la seva «teoria de la inoculació», segons la qual, en el fons,

l'augment del pes del PCP aclaria l'escenari i permetia una intervenció més decidida en els escenaris europeus considerats sensibles, com ara Itàlia just abans del *compromesso storico*.

Finalment, en una llarga i brillant contribució, Víctor Gavín (Universitat de Barcelona) i Fernando Guirao (Universitat Pompeu Fabra), analitzen, amb l'ajuda d'una imponent i vastíssima documentació que inclou arxius diplomàtics, governatius i de forces polítiques tant nord-americanes com europees, la «dimensió exterior» de la Transició espanyola, remarcant les diferències substancials de plantejament i d'acció entre els aliats atlàntics. A despit de qualsevol teoria de la conspiració —de la mateixa manera que ho va fer per a la crisi dels anys setanta a Itàlia, Umberto Gentiloni Silveri en el seu *L'Italia sospesa* (Einaudi, 2009)—, remarquen com els EUA, si bé van tenir molt present el que passava a Espanya, van tenir fins i tot certa dificultat a interpretar el què, el com i el perquè, preocupats gairebé exclusivament per la vessant militar, sobretot en virtut de les dificultats que, en aquest àmbit, estaven experimentant en relació amb Portugal. Més complex és el discurs en el cas dels països europeus, o, encara més concretament, de les grans famílies polítiques europees. La contribució, per exemple, dels socialistes alemanys de l'oest al desenvolupament del nou PSOE de Felipe González, ja és gairebé un t pic de la historiografia sobre la Transició. El treball de Gavín i Guirao, però, en dibuixa els límits i les modalitats, donant-li finalment el cos que va tenir un element tant cabdal en la construcció del sistema democràtic a Espanya.

En definitiva, *Democrazie. L'Europa meridionale e la fine delle dittature*, representa un volum important, que, a despit del seu plantejament aparentment tradicional

—un lector poc atent el podria catalogar simplement d'història diplomàtica—, resulta finalment una contribució innovadora. Tant pels elements que aporta al coneixement de cada procés, com pel seu estudi des d'una perspectiva comparada: és molt difícil que un llibre col·lectiu resulti, en aquest sentit, tan coherent. Cal dir, en canvi, que aquest, sense cap mena de dubtes, ho aconsegueix.

Paola Lo Cascio
Universitat de Barcelona

Manuel Pérez Ledesma i María Sierra (eds.): *Culturas políticas: teoría e historia*. Saragossa: Institución Fernando el Católico (CSIC), 2010, 368 pp.

En els darrers quinze anys, la categoria analítica *cultura política* s'ha anat convertint en l'eix vertebrador de la investigació històrica en el camp de la història política i social espanyola. En un nombre cada vegada més gran de treballs, l'ús d'aquesta categoria està provocant la redefinició i l'ampliació de l'objecte d'estudi, la utilització de nous recursos metodològics i l'anàlisi de noves fonts. Aquestes transformacions han orientat la investigació cap a un nou objectiu: l'examen dels factors culturals considerats com a factors essencials que influeixen, estructuren i condicionen les concepcions i les pràctiques polítiques dels agents històrics. En aquest sentit, la incorporació i l'extensió d'aquest concepte en les investigacions recents pot considerar-se una de les manifestacions de l'impacte del *gir cultural* en la historiografia espanyola.

El creixent interès per aquest concepte ha suscitat l'aparició de la preocupació per la seva definició teòrica i les seves possi-

bilitats d'aplicació, la qual s'ha plasmat en l'obertura d'una discussió historiogràfica. El volum col·lectiu *Culturas políticas: teoría e historia*, editat i introduït per Manuel Pérez Ledesma i María Sierra, constitueix un ambiciós intent de reflectir els corrents pels quals transita actualment aquest debat a Espanya. El llibre reuneix la majoria dels treballs exposats i discutits en un seminari celebrat a Saragossa en 2009 dedicat a l'anàlisi d'aquest concepte. Hi van participar els membres de la Red Temática de Historia Cultural de la Política, integrada per historiadors de diverses universitats espanyoles que estan aplicant aquesta categoria d'anàlisi i diversos investigadors convidats.

El llibre s'estructura en dues parts. La primera recull tres treballs sobre els estats de la qüestió dels estudis de cultura política en història, sociologia i ciència política. Cal dir que, donada la importància del concepte seminal de *cultura*, aquesta part hagués pogut completar-se amb l'aportació específica d'un especialista en antropologia. Aquesta primera part s'obre amb el treball de Miguel Ángel Cabrera, el qual, al meu entendre, constitueix una de les aportacions teòriques més valuoses publicades sobre el concepte de *cultura política*. Cabrera assenyala l'existència de tres significats diferents d'aquesta categoria: 1) l'accepció original de G. Almond i S. Verba, 2) la concepció interpretativista i 3) la noció discursiva. Segons l'autor, els historiadors corren el risc de barrejar les diferents accepcions sense adonar-se que no només són diferents, sinó també incompatibles. Això determina l'abast de les seves propostes i les possibles contradiccions teòriques que l'eclecticisme pot ocasionar per a la formulació de les seves interpretacions i explicacions.

Els altres dos treballs aborden els enfocaments existents en l'àmbit de les cièn-

cies socials i polítiques, com fa María Luz Morán, i en el de la història d'Amèrica Llatina, com analitzen Marta E. Casaús i Patricia Arroyo. Encara que se centren en assumptes diferents (una disciplina científica i un camp d'anàlisi històrica), ambdós articles destaquen una idea comuna que resulta, a més, paradoxal tenint en compte el que assenyalo al començament d'aquesta ressenya: l'escassa importància actual de la noció *cultura política* en aquests àmbits. Si bé tant en les ciències socials i polítiques com en la història llatinoamericana la tendència majoritària en les actuals perspectives d'anàlisi és la de concebre el polític com un àmbit amb components culturals essencials que la investigació ha de desentranyar, en les primeres el concepte es va abandonar a la fi de la dècada de 1980, mentre que en la segona tot just ha començat a emprar-se. Aquesta constatació haurà de tenir-se en consideració en els estudis historiogràfics que intentin explicar l'interès actual dels historiadors espanyols per aquesta categoria.

La segona part està composta pels treballs de Juan Pro, sobre els afrancesats espanyols; de María Sierra, sobre el concepte liberal de representació a Espanya; de Manuel Suárez Cortina, entorn a l'heterogènia composició del republicanisme hispà del segle XIX; d'Ismael Saz, sobre les dues *cultures polítiques* nacionalistes espanyoles que defineix per al període franquista, i d'Ignacio Peiró sobre la relació entre la cultura política nacionalista i la configuració acadèmica del coneixement històric a Espanya a principis del segle XX.

Pot observar-se que els articles versen sobre assumptes molt diversos, el que indica l'elasticitat amb què s'ha dotat el concepte de *cultura política*. No obstant això, en tots hi ha una noció comuna que orienta la investigació i que es revela en elements compartits com: 1) la introduc-

ció de factors culturals que amplien l'enfocament i els temes d'estudi dels tradicionals estudis ideològics; 2) la idea de l'existència de diverses cultures (o subcultures) polítiques en un mateix país; 3) el predomini d'un enfocament descriptiu i/o comprensiu, i 4) l'eclecticisme teòric en la definició del que s'entén per *cultura política*.

Aquest conjunt de treballs resulta representatiu dels projectes de recerca més recents desenvolupats en l'àmbit de la història cultural de la política. S'estigui o no d'acord amb els seus supòsits teòrics, aquests projectes estan renovant antics camps d'investigació, generant nous coneixements històrics sobre assumptes poc estudiats i definint nous objectes d'estudi, per tant constitueixen un dels més suggeridors punts de partida per a les investigacions futures. Aquesta obra és, doncs, una referència clau tant per als nous treballs en *cultura política* com per a les anàlisis sobre l'evolució historiogràfica espanyola.

Jesús de Felipe
Universitat de La Laguna

Santos Juliá: *Hoy no es ayer. Ensayos sobre historia de España en el siglo XX*. Barcelona: RBA, 2010, 375 pp.

El títol d'un llibre generalment expressa l'intent de l'autor de resumir amb poques paraules el significat més profund de la seva obra. Per què, llavors, Santos Juliá, un dels més grans historiadors de l'Espanya del segle XX, ha donat al volum que aplega alguns dels seus assajos més recents publicats en diferents revistes, un títol de tanta obvietat com «Avui no és ahir»? Perquè òbvia, en el seu significat literal i de curt abast, aquesta veritat no ho és, per a molts avui a Espanya, ni en el seu signifi-

cat metafòric, on l'*avui* significa 'present' i l'*ahir* 'passat'. La investigació sobre les diferències entre l'un i l'altre, sobre els fils que els uneixen i els que hi han quedat tallats, és la tasca de l'historiador, que la compleix amb les seves eines, com el fuster amb la serra i el metge amb l'estetoscopi. Això també és —o hauria de ser— una obvietat. Però s'ha tornat imperatiu repetir-la en veu alta perquè mai com avui, d'ençà de la transició, s'ha negat a l'historiador —més implícitament que no obertament, però és el mateix— el valor de la seva obra —prescindint-ne i ignorant-la, assenyalant-lo com a còmplice del pretès «oblit»— i la necessitat d'acudir-hi per conèixer el passat. Així que el sentit més contundent del llibre de Juliá, que evidentment s'oposa a tot això, és el d'un febrvià «*combat pour l'histoire*».

Per sostenir aquest combat l'autor en té prou amb el floret de la seva cultura, que apunta al cor de l'oponent, el nom canviant del qual —*memòria històrica, memòria democràtica, memòria social*— no arriba a disfressar la seva única identitat de fals descobridor d'un «passat ocult». Juliá recorda a aquells que volen imposar la suplència de la memòria als silencis culpables de la història, en primer lloc, les insuficiències cognitives de la memòria/experiència individual —no és per exclusivisme corporatiu que els professionals de la història no volem elevar el Fabrizio de *La Cartoixa de Parma* a historiador de la batalla de Waterloo— i col·lectiva, conglomerat de tot allò que s'ha sentit, llegit, explicat i vist, políticament filtrat i orientat. A això afegeix la contestació d'aquesta pretesa deserció dels historiadors, que, en lloc d'haver evitat els temes «incòmodes» de la Guerra Civil i del franquisme, han «*investigado, publicado y hablado de nuestro reciente pasado hasta la saciedad*» (p. 311). I per què aquesta «desmemòria» —aquesta sí que ho és— de tot

el que s'ha investigat i publicat? El risc és, segons l'autor, que es vulgui substituir la «memòria col·lectiva» nacionalcatòlica i feixista imposada durant dècades pel règim de Franco, per una altra de signe contrari, però igualment mutilada de bona part de la veritat, sobretot en allò referent a tots els «infortunis de la democràcia» d'aquell llunyà passat. Si la història no sortís al pas d'aquest intent d'*instrumentalitzar el pasado para conquistar no se sabe qué clase de hegemonía*, esborrant el record que «*en España, en el siglo pasado, mucha gente murió y mató por la revolución, por el comunismo libertario, por el sindicalismo, por la religión, por el socialismo, por la patria, por el comunismo soviético, ideales de vida que, por muy elevados que fueran, poco tenían que ver con la democracia*» (pp. 20-21), col·laboraria a una deseducació democràtica de masses de la qual serien víctimes sobretot els joves, els néts de la generació de la guerra.

Juliá no es limita, és clar, a fer senyals d'alerta. Molts dels assajos reunits en el llibre són veritables lliçons d'història. Hi destaca el que dedica als noms de la guerra, en el qual l'autor enfoca amb encert com el predomini del terme *crusada* sobre altres definicions de la guerra franquista no responia només a conveniències contingents, sinó a l'elecció del nacionalcatolicisme com a nucli fort i medul·la del règim. Però apareixen particularment convincents els articles que tracten de la transició, tant si n'investiguen els orígens llunyans, com, sobretot, si impugnen la seva identificació corrent amb un temps de claudicacions democràtiques i silenci poruc, ressaltant en canvi el seu caràcter de pacte *in progress* entre persones conscients que tots —uns més i d'altres menys, però tots— tenien cadàvers, reals i metafòrics, en l'armari del passat, que s'havien d'apartar de la vista, almenys momentàniament, per edificar la nova Espanya democràtica.

Totes aquestes són bones lliçons d'història per orientar una bona política.

Gabriele Ranzato
Universitat de Pisa

Antonio Rivera, Carlos Carnicero (coords.): *Violencia política. Historia, memoria y víctimas*. Madrid: Maia Ediciones, 2010, 361 pp.

Francisco Erice: *Guerras de la memoria y fantasmas del pasado. Uso y abusos de la memoria colectiva*. Oviedo: Eikasía, 2010, 431 pp.

L'interès per la memòria és a la base de la proliferació durant els últims anys d'investigacions vinculades al concepte de memòria col·lectiva. Les obres que ens ocupen, malgrat les seves diferències, s'emmarquen en aquest context i plantegen qüestions que ens ajuden a comprendre els debats actuals al voltant d'aquest fenomen. En *Guerras de la memoria y fantasmas del pasado. Uso y abusos de la memoria colectiva*, Francisco Erice fa un recorregut erudit i crític per la relació entre memòria i història. Contempla les diferents facetes d'una realitat tan polisèmica com la memòria, especialment la col·lectiva, i analitza el contingut eticopolític de conceptes com «deure de memòria», clau en la historiografia sobre el tema. Partint de la consideració que la memòria col·lectiva forma part de les ideologies, genera identitat i és un instrument de poder, l'autor divideix el volum en dues parts. A la primera part sosté que el debat entre història i memòria no és nou i adverteix de l'existència d'una perillosa tendència a considerar la memòria històrica com una mena d'«història dels vençuts» i la història, en tant que disciplina acadèmica,

com a patrimoni de l'establishment. Amb l'objectiu de proposar una reformulació del concepte de memòria col·lectiva i els mecanismes de construcció i difusió d'aquesta, l'autor du a terme una anàlisi crítica de les diferents investigacions sobre la teoria i els usos històrics de la memòria. I si a la primera part posa sobre la taula els punts calents d'un debat de difícil resolució, en la segona reflexiona al voltant dels usos socials del passat i fa un recorregut pels escenaris de les batalles actuals per la memòria. La resistència antifeixista a Itàlia, l'Holocaust, la memòria col·lectiva a Rússia després del socialisme, les dictadures militars llatinoamericanes o les memòries sobre el colonialisme són alguns d'aquests camps de batalla, a l'estudi dels quals s'uneix un altre sobre la memòria històrica a Espanya. Erice explora els diferents usos de la memòria, no només per part dels vençuts sinó també dels vencedors, recorda que no falten exemples de moviments populars que utilitzen la memòria històrica per a usos políticament reaccionaris i que no són poques les ocasions on és l'oblit el que serveix per recrear una nova identitat política i nacional. Amb encert, inscriu els debats sobre la memòria en la fructífera reflexió de l'Europa central germànica i la irrupció dels nous mitjans de comunicació de masses, i qüestiona el relat que ofereix el moviment de recuperació de la memòria històrica sobre si mateix, sobretot pel que fa a la transmissió intergeneracional. Tot això fa d'aquesta obra un referent per entendre l'omnipresència actual de la memòria col·lectiva i el caràcter dels conflictes que d'aquest fenomen es deriven (tant en la seva dimensió «acadèmica» com en la «civicopolítica»), però sobretot la converteix en un treball imprescindible per aportar claredat a la confusió conceptual que habitualment envolta aquests debats.

La reflexió al voltant de l'hegemonia de la memòria també és present a l'obra coordinada per Antonio Rivera i Carlos Carnicero. *Violència política. Historia, memoria y víctimas* situa al centre del debat la violència política i la memòria de les seves víctimes. Segons els seus coordinadors, només quan s'analitza la violència com a fenomen cultural i com a part del control social és quan aquesta s'ha començat a historiar, cosa que no ha tingut lloc fins a molt recentment. Precisament per això un dels punts forts d'aquesta obra és que ofereix aportacions noves a una qüestió molt poc atesa per la historiografia i que ho fa, a més, a través de la mirada plural d'experts de diferents disciplines i escoles. Entre ells, Julio Aróstegui ofereix una completa panoràmica dels estudis relacionats amb la violència política. Amb el suport d'una innegable massa empírica, aprofundeix en la conceptualització de la violència i subratlla el fet que no s'ha conegut cap societat que no hi recorregués per a configurar les seves relacions internes i externes. A continuació, a partir de les reflexions de l'escola de Charles Tilly, però recuperant marxistes britànics com George Rudé, Rafael Cruz fa una anàlisi exhaustiva dels repertoris de la violència política, centrada en les transicions entre aquest fenomen i l'acció col·lectiva. La Segona República acapara l'atenció de Fernando del Rey, que, sense incórrer en la idea de la inevitabilitat de la guerra civil però sense obviar l'efectiu augment de la violència política en aquests anys, reflexiona sobre la importància dels marcs institucionals per afavorir o contenir actes violents i el pes dels mitjans de comunicació en la transmissió d'aquests. L'estudi de les estructures retòriques de la violència dóna lloc a un suggerent assaig signat per Martín Alonso que abasta de les guerres de l'antiga Iugoslàvia a l'anàlisi de les

dictadures feixistes, des de la perspectiva del llenguatge com a eina per identificar els enemics interns i externs. La qüestió identitària apareix com un dels vehicles del recurs a la violència política i, davant les explicacions estructurals, aquest autor defensa l'«opcionalitat del mal» per part d'aquells que la fan servir per a objectius polítics. Mitjançant la pregunta «Cultures o estratègies?», Santos Juliá planteja una disjuntiva present en la major part dels capítols: la violència política, és expressió d'una cultura present al medi social o la decisió de grups més o menys amplis que l'adopten com a estratègia? La seva resposta, propera a la història social tradicional, ens proposa d'examinar l'ús de la violència política a Espanya com a part del procés de creació i destrucció de l'estat liberal i de la democràcia des de principis del XIX. Un dels usos més caracteritzats de la violència política contemporània, el terrorisme, és analitzat per Patrice Gue-niffey en un text que planteja la necessitat de recórrer a la realitat històrica de les estructures polítiques i socials per estudiar el fenomen. També Ignacio Sánchez-Cuenca reflexiona sobre això. En un documentat estudi sobre la pervivència del terrorisme etarra planteja qüestions relatives a la major longevitat i nombre de víctimes del terrorisme de base nacionalista enfront del de les organitzacions d'extrema dreta i esquerra i qüestiona el caràcter pacífic de la «Transició» espanyola. Els moviments de recuperació de la «memòria històrica» i la seva relació amb la societat i les institucions són analitzats per Javier Ugarte, que en el seu treball defensa la intervenció dels historiadors en el debat públic i associa l'auge de la «memòria històrica» a la crisi de les polítiques d'identitat, donant compte del desplaçament de l'interès de la figura del resistent a la de víctima. Precisament la historització de la memòria de

les víctimes del terrorisme basc ocupa les últimes contribucions del volum, com la de Xabier Etxebarria, en què es mostra la vitalitat dels moviments associats a la defensa de la memòria de les víctimes com un «deure de memòria» que implica la demanda de reparacions i reconeixement. José Antonio Pérez ressalta la importància dels projectes de recuperació de la memòria de les víctimes, reconceptualitzar les nocions de terrorisme i víctima, i proposa d'analitzar la situació basca a partir de fonts legals i penals internacionals. Par-teix de la polarització política a Euskadi com a factor clau en la divisió de les associacions de víctimes i s'atura en l'acti-tud d'unes institucions que van passar de gairebé l'abandonament a la implicació a partir de l'assassinat de M. A. Blanco. Per concloure, el llibre ofereix una contribu-ció d'Ander Landáburu sobre la pressió a la qual estan sotmesos els periodistes bas-cos pel terrorisme etarra.

En definitiva, el volum ofereix un es-tudi transversal i complet sobre la violèn-cia política i les seves víctimes. Un estu-di nou, especialment pel que fa a l'anàlisi del terrorisme, que permet formular «un criteri d'anàlisi historiogràfic» vàlid per a dos moments clau de la història d'Espa-nya, la Guerra Civil i el terrorisme d'ETA, i també abordar així la recuperació de la memòria de les seves víctimes. El fet que en les seves pàgines convergeixen mirades plurals fa d'aquesta una obra heterogènia, però aquest mateix tret enriqueix els seus plantejaments i serveix per animar la ne-cessitat del debat, convertint-la, igual que passava amb l'estudi d'Erice, en una obra de referència, oportuna i necessària.

Claudia Cabrero Blanco
Universitat d'Oviedo

Isidre Molas: *El meu temps de presó 1962-1963. Trencadís de records*. Barcelona: Edi-cions 62, 2010, 223 pp.

Encara que la memòria és un polígon amb més cares que el cub de Rubik, hi ha una modalitat que per excel·lència es correspon amb l'acte de fer memòria i és la remembrança: el fet de tornar a la cons-ciència desperta un afer del passat que la mateixa consciència va percebre i va ex-perimentar. Un fenomen aparentment senzill —hom convoca el que recorda de l'experiència viscuda—, però que en canvi requereix moltes altres operacions per tal que el sentiment de facilitat, d'espontane-ïtat que brota del mer fet de recordar es transformi en un acte de lluita conscient contra l'oblit per recuperar-ne la dimen-sió històrica. La diferència entre record i remembrança la va plantejar Aristòtil clarament a *De memoria et reminiscèntia*: el record, o *mneme*, està sota la influència de l'agent que va generar l'empremta i flu-eix per si mateix, mentre que la remem-brança, o *anamnesis*, requereix una recerca activa, un esforç de memòria per integrar els moviments i la seqüència dels canvis en un marc biogràfic. Sens dubte *El meu temps de presó (1962-1963). Trencadís de records* del polític, catedràtic de la UAB i president del Partit dels Socialistes de Ca-talunya, Isidre Molas (Barcelona, 1940) és un llibre que encaixa de ple en l'acte de fer memòria d'una etapa vital molt con-creta —en un esforç per repassar el camí propi evitant els sentiments de venjança i de revengisme—, marcada per dos fets cabdals que marcaren el pas de Molas a la vida adulta: la seva detenció a Barcelona, al maig de 1962, i el seu alliberament un any després, el 17 de maig de 1963. Un any d'empresonament doncs, als 22 anys, acusat de rebel·lió militar per ser mem-bre del FOC (Front Obrer de Catalunya)

i haver participat en activitats clandestines. El propòsit del llibre no és escriure, però, una història «de sang i fetge» amb detalls i informacions més o menys morboses, sinó deixar constància de la seva experiència ubicada en el conjunt de totes aquelles experiències personals que van tenir un denominador comú als anys del franquisme: lluitar «perquè Espanya sortís d'aquell fanguer de merda». Una lluita que, com sabem, mai no va aconseguir canviar les tornes polítiques en vida de Franco, però sense la qual resultaria impossible explicar la ràpida transició de la societat espanyola cap una democràcia. Com el mateix Molas invoca, el model literari (llunyà) del seu llibre i de molts altres (les magnífiques *Memorias de un piojo republicano*, per exemple, d'Ernest Carratalà) és el famós *Les meves presons* de l'italià Silvio Pellico, un llibre que va causar una gran sensació a tot Europa per la fidelitat de les descripcions i la senzillesa del seu plantejament, que traspuava autenticitat. Pellico va ser empresonat per les autoritats austríaques el 1820 i al llarg de deu anys va recórrer les presons de Santa Margarida de Milà, els Ploms de Venècia i l'ergàstul més sever de la monarquia austríaca, la presó de Spielberg, a Moràvia. L'edició de *Les meves presons* va imposar un nou microgènere autobiogràfic, el relat carcerari, que tindria molt d'èxit al segle XX, quan els presos per raons ideològiques malauradament creixerien arreu com l'escuma. Com Pellico, Molas obre el seu relat amb una escena (cinematogràfica) que ja en marca el desenvolupament: ell pujant a un cotxe aturat al davant de casa seva, acompanyat per dos homes, asseguts un a cada costat. Dia de la detenció, la matinada «fresca i humida» del 17 de maig de 1962. Una obertura que ja marca l'espai i el temps del relat: l'espai serà el *huis clos* de la presó (o presons), sense més contacte amb l'ex-

terior que les visites dels familiars o el tros de cel del pati. Temps, el que duri el seu captiveri. Molas era, quan fou detingut, un estudiant de Dret amb alguns expedients acadèmics a causa del seu activisme polític contra el franquisme. El conduïren a les dependències de la Brigada Político-Social de la Via Laietana —una «figura» autobiogràfica fonamental del memorialisme català contemporani que algun dia s'haurà d'estudiar— i començaren a treballar-lo: primer utilitzant sistemes psicològics, després fent la roda de policies, donant joc als temibles germans Creix, insistint i tornant a insistir amb les mateixes preguntes, esperant un pas en fals, una vacil·lació, un matís diferent en la resposta. A Molas se li faria evident, segons diu, que la policia anava a veure què en sortia del setge, sense que hi hagués clar un objectiu en els interrogatoris. En tot cas, va ser el primer pas, al qual va seguir la presó Model, després Carabanchel i per acabar la presó de Sòria, quan fou condemnat en ferm. L'autor estructura el llibre en seqüències temàtiques: la família, el *pater*, el fred, els companys, el menjar, les lectures, la por, la roba bruta, els estats d'ànim o les cel·les de càstig per les quals va passar injustament (estava acusat d'una desobediència que no havia comès). Així mateix, ens dona una informació precisa, detallada del que significava ser un pres polític aleshores: la contenció moral, la dignitat i la companyonia amb què «els polítics» vivien l'empresonament, conscients com eren que la raó estava del seu costat, tenia poc a veure amb l'actitud i els tipus de vivències de la resta de la col·lònia penitenciària: «per a nosaltres el risc de la violació, de la pallissa, del robatori o de la humiliació del dèbil no existien».

Molas introdueix breus meditacions sobre qüestions adherides a l'experiència carcerària descrita: la seva fe en el cata-

lanisme (no independentista), l'odi i l'esperit venjatiu —tant equivocacat— amb el qual el franquisme va encarar la postguerra: «la societat ja veia la guerra com a llunyana i acabada, mentre que el sistema polític mantenia la seva continuïtat». Unes reflexions sensates de qui, l'any 1962, li va canviar la vida, injusta i perllongadament, perquè les ferides cicatritzen però no desapareixen. En queden les marques i aquestes demanen ser compreses i recordades. És el que fa Isidre Molas, però s'ha de dir que en el seu cas s'opera un petit miracle: la voluntat de no oblidar, explícita a *El meu temps de presó*, es també implícita voluntat de concòrdia.

Anna Caballé
Universitat de Barcelona

M.ª Jesús González Hernández: *Raymond Carr. La curiosidad del zorro. Una biografía*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, Círculo de Lectores, 2010, 680 pp.

Després d'una elaboració acurada dels ingredients necessaris per desentranyar la vida i l'obra de Raymond Carr, M.ª Jesús González ens regala una biografia documentada i erudita, la lectura de la qual delecta, i que transcendeix l'objectiu inicial per convertir-se, a més, en una magnífica història social i cultural de la Gran Bretanya durant el període d'entreguerres i la Guerra Freda. L'autora aconsegueix unir de manera sorprenent l'especificitat de l'individu —els seus orígens familiars, la seva personalitat, marcada per una curiositat intel·lectual gairebé insaciable i una capacitat d'adaptació excepcional—, el pols de la societat on va viure i la seva contribució al despertar de la història d'Espanya durant els anys seixanta.

Tres fils conductors vertebraven el llibre. Un, el que situaria Raymond Carr en el seu context polític, social i cultural. Nascut a Bath, el 1919, al si d'una família anglicana d'origen humil, aviat va patir la rigidesa d'un sistema educatiu profundament jeràrquic, que discriminava els joves no procedents de l'*upper class*. Però la seva enorme inquietud intel·lectual, amb els seus mèrits acadèmics, van facilitar al jove Carr el camí a la Universitat d'Oxford. El desig de fugir dels seus orígens va començar a fer-se realitat quan va ingressar al Christ Church College gràcies a la concessió d'una beca. Aviat es va sentir seduït per aquest món que M.ª Jesús González descriu amb una subtileza excepcional: «un paisaje oxoniense de estetas amanerados que recitaban poesía y leían a los clásicos, de clubs literarios y de cenas y fiestas con esmoquin sólo para chicos» (p. 88). Carr s'adaptaria amb naturalitat a aquest entorn elitista, que seria el seu nou medi social a partir de llavors gràcies a la seva permanent vinculació a Oxford i al seu matrimoni amb Sara Strickland.

El segon fil conductor és el que analitza la seva aportació a aquell «territorio sin mapa» (p. 191) que era la historiografia espanyola, arran de l'encàrrec per a publicar un volum sobre Espanya dins una col·lecció sobre història contemporània d'Europa promoguda per l'Oxford University Press. El seu gran estímulo i referència va ser l'obra de Gerald Brenan. Com ell, havia experimentat la fascinació per Espanya en el viatge que va realitzar amb motiu de les seves noccs. Però si Brenan perseguia comprendre els factors de la «peculiaritat» o diferència espanyola pel que fa al món occidental desenvolupat i democràtic, per a Carr el repte era explicar Espanya «des de la normalitat», encara que hi hagués un endarreriment. Per fer-ho, va utilitzar referències europees i el model eco-

nòmic del subdesenvolupament. La seva metodologia, de clara arrel liberal, era una aposta per «l'accident i l'elecció personal» sobre el determinisme estructuralista. Carr sempre va abominar de teories i models sociològics, l'influx es deixava sentir en una historiografia tan poc receptiva a ells com la britànica. El resultat de la seva recerca, el llibre *Spain, 1808-1939* (1966), va tenir un enorme impacte dins i fora d'Espanya, i va ser molt ben acollit en el marc liberalitzador del tardofranquisme, ja que consolidava la idea que Espanya no era diferent, seguia pautes europees —per bé que amb peculiaritats— i aportava el «bàlsam normalitzador» tan anhelat en aquells moments.

Els avatars polítics i socials que van acompanyar el seu pas per Oxford, com a *don* de New College, *warden* de St. Antony's i director de l'Iberian Centre, constitueixen el tercer fil conductor del llibre i ens endinsen en les facetes menys conegudes de l'historiador. La progressiva democratització del sistema educatiu britànic es va deixar sentir en l'entorn d'Oxford, que perdia el perfil aristocràtic d'abans i n'adquiria un altre nou, marcat per l'anticomunisme i l'alineament amb la política dels EUA, l'atlantisme i l'europeisme. St. Antony's College, fundat el 1950, va acollir estudis —i estudiants— estretament vinculats amb els punts neuràlgics de la Guerra Freda: Rússia, Europa de l'Est, Amèrica Llatina, Orient Mitjà, i més endavant, Israel i els jueus. Convertit en una mena de *think tank* molt útil per al Foreign Office, Carr va haver d'afrontar les crítiques que el vinculaven a l'M16 britànic. En aquest marc va florir la iniciativa de crear un centre d'estudis per a la història d'Espanya, l'Iberian Centre, amb el suport econòmic de la banca Urquijo. De curta vida, ateses les enormes dificultats financeres per les quals va travessar,

durant la dècada dels setanta aquell centre va ser el refugi d'alguns joves i prometedors historiadors que revitalitzarien de manera definitiva la historiografia espanyola.

Estem, en definitiva, davant d'un llibre brillant i captivador, capaç de condensar les millors virtuts del gènere biogràfic, perquè la personalitat de Carr resulta subtilment enfilada amb les peculiaritats del món d'Oxford i l'agitada història britànica del segle XX.

Ángela Cenarro
Universitat de Saragossa

Víctor Hurtado, Antoni Segura i Joan Villarroja: *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions Dau, 2010, 536 pp.

Acostumats a massa llibres sobre la Guerra Civil farcits de lectures esbiaixades i encara massa pendents del que és políticament correcte, s'agraeix enormement l'aparició d'una obra que esdevindrà un punt de referència inexcusable a partir d'ara. Es tracta d'un projecte molt ambiciós, en què s'han pogut combinar la gosadia d'uns investigadors, l'empenya d'un centre de recerca universitari (el CEHI de la UB), el suport institucional i el bon fer d'una editorial. Poques vegades coincideixen tots aquests ingredients, i menys vegades encara l'objectiu és un pas endavant tant rellevant en el coneixement però també en la difusió. Senzillament perquè en plantejar-se aquest *Atles de la Guerra Civil* els historiadors Antoni Segura i Joan Villarroja i el cartògraf Víctor Hurtado endegaven un projecte de recerca que obligava a omplir amb coneixement concret i

positiu tants episodis de la Guerra Civil que massa vegades s'han tractat des de l'apriorisme interpretatiu, amb bases documentals poc sòlides. Per això el lector es beneficia d'una extensa recerca en una vintena d'arxius ben diversos, des dels militars fins a l'arxiu particular de Negrín, passant pels italians i alguns de municipals. A través d'aquesta minuciosa recerca i d'un coneixement exhaustiu de la bibliografia sobre la Guerra Civil (possiblement Villarroya n'és el més eminent especialista català), l'*Atlas* permet saber de tot sobre la Guerra Civil.

Naturalment, els aspectes bèl·lics hi tenen una notable presència, amb molta informació sobre les columnes i també sobre els diversos fronts amb presència catalana, amb episodis com l'intent de conquesta de Mallorca o el front de Madrid. Tanmateix, també inclou utilíssimes informacions sobre el cop d'estat i tots els moviments que es van produir a la ciutat de Barcelona, amb identificació precisa, detallada, hora a hora, dels moviments que feien els soslevats i també dels llocs on es van produir els enfrontaments del decisiu 19 de juliol. Amb la guerra ja en territori català hom pot seguir amb detall l'evolució dels principals fronts, significativament el del Segre i també la batalla de l'Ebre. Encara en l'apartat bèl·lic, cal remarcar dos capítols dedicats a la guerra marítima i aèria, que permeten identificar, per exemple, tots els vaixells enfonsats a la costa catalana, o aquells que van hostilitzar les poblacions costaneres, de la mateixa manera que podem identificar els bombardeigs sobre les principals ciutats catalanes, amb detall dels indrets afectats, les víctimes i els objectius de l'aviació.

En tota l'obra el detall de la informació és impressionant: hom hi pot trobar, per exemple, tant les hores concretes d'operacions militars com les darreres hores de

la defensa de Barcelona o l'entrada de les forces franquistes, com també pot saber quins vaixells hi havia al port de Barcelona en aquell moment i van ser enfonsats. I fins i tot el bombardeig a localitats petites, com els de Ripoll del 5 de febrer, quan intentaven destruir els ponts sobre el Freser. Si interessa informació sobre les defenses marítimes del litoral català, es pot saber, per exemple, el calibre de les peces d'artilleria o els vaixells enfonsats a les costes catalanes, els objectius segons l'espionatge franquista, la ubicació dels refugis, les alarmes antiaèries a Barcelona amb detall de dia i hora en què es van activar. Així mateix, detalla informació dels aspectes polítics, com els enfrontaments dels fets de maig de 1937, on es poden trobar localitzades totes les barricades de la Rambla, però també llocs on es va emetre moneda fraccionària, localització d'empreses collectivitzades, ubicació de les indústries de guerra, localització de refugis i albergs de refugiats de guerra a tot Catalunya, locals sindicals i de partits, la premsa, l'ensenyament, les llibreries, els hospitals de sang, i un llarguíssim etcètera, que no es redueix a una visió barcelonina, sinó que abasta realment tot el territori català.

Tot amb tot, es tracta d'un devessall d'informació que podria semblar excessiu, difícil de digerir i només apte per als especialistes. La realitat és justament la contrària. La qualitat de la cartografia és innegable, i converteix la lectura/observació del llibre en una descoberta contínua i molt atractiva, que captiva el lector i que, de ben segur, suggerirà noves preguntes i lectures més específiques.

Carles Santacana
Universitat de Barcelona

Mercè Tatjer i Cristina Larrera (eds.): *Barraques. La ciutat informal del segle XX*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, 2010, 293 pp.

L'any 2003, l'Institut Municipal d'Història de Barcelona va organitzar el seminari «La immigració a Barcelona al segle XX», que fou dirigit per en Joan Roca i va comptar amb la participació, entre altres, de l'urbanista Jordi Borja, l'historiador Jaume Botey, la demògrafa Anna Cabré o la geògrafa Mercè Tatjer. El seminari va fer palesa la manca d'un estudi ampli i en profunditat sobre la qüestió dels assentaments de la població al llarg del segle XX a la ciutat de Barcelona i el seu entorn metropolità. Un fenomen sense el qual difícilment es pot interpretar l'urbanisme i la ciutat que avui coneixem. Aquelles jornades van definir la necessitat que aquest estudi fos, per força, interdisciplinari perquè només una visió polièdrica, és a dir, històrica però també antropològica, urbanística, sociològica o política permetria aportar una perspectiva completa del fenomen.

Anys després, un equip constituït pels historiadors Òscar Casasayas i Max Díaz, els antropòlegs Flora Muñoz, Pilar Díaz i Xavier Camino; amb aportacions d'urbanistes i historiadors com José Luís Oyón, Borja Iglésias o Amador Ferrer, coordinats per Mercè Tatjer i Cristina Larrea posen en marxa el comissariat de l'exposició «Barraques. la ciutat informal», presentada al MUHBA l'any 2008. Aquesta mostra va ser posteriorment adaptada pel MhiC amb el suport de la Diputació de Barcelona i l'ICUB per a la itinerància per la Xarxa de Museus Locals de la Diputació.

El llibre *Barraques. la ciutat informal del segle XX* és el darrer producte derivat de la mostra creada pel MUHBA i, de fet, ve

a tancar el cercle que tingué com a punt de partida aquell primer seminari de 2003. Aquest volum recull les investigacions més rellevants del fenomen del barraquisme a l'àrea metropolitana de Barcelona i possiblement constitueix el millor esforç fet fins ara de sintetitzar i interpretar totes aquestes dades.

El llibre, editat per Mercè Tatjer i Cristina Larrea, està dividit en dos parts. La primera és una compilació dels treballs teòrics que ens ofereixen una visió urbanística, social i política del fenomen del barraquisme al llarg del segle XX a Barcelona; la segona consisteix essencialment en el catàleg de part dels materials que integren la mostra del Museu d'Història de la Ciutat.

Cal subratllar, per la seva rellevància i atractiu, tot el material fotogràfic, bona part del qual és inèdit i mai havia estat a disposició del lector en un sol volum però, precisament per aquest motiu, probablement hauria merescut una edició en un format més adequat. Tal vegada no seria una mala pensada que el MUHBA es plantegés la publicació de tot aquest fons en un únic volum que incorporés també algunes imatges que han quedat fora del catàleg però que també formaven part de l'exposició. Una edició que hauria de tenir forçosament un caràcter més divulgatiu. Perquè la primera part de *Barraques. La ciutat informal del segle XX* té una inequívoca vocació científica. Està dividida en tres apartats: al primer trobem les aportacions de José Luís Oyón, Borja Iglésias, Mercè Tatjer i Amador Ferrer que ens descriuen l'evolució urbanística de Barcelona des de la perspectiva del creixement no reglat, el barraquisme i la ciutat informal, des dels primers anys del segle XX fins a la recuperació de la democràcia, i reconstrueixen l'inequívoc lligam entre aquest fenomen i el de la immigració.

El segon apartat ens descriu les condicions de la vida als barris de barraques i les estratègies desenvolupades per la ciutadania i els successius governs de la ciutat enfront d'aquest fenomen, de les polítiques de repressió a les d'acolliment i la construcció d'habitatge públic com l'única alternativa que finalment resolgué el conflicte, tot i que no els problemes de la població que s'hi va acollir.

Precisament aquest aspecte és el que abasta la tercera part del treball científic *Barraques. La ciutat informal del segle XX*, la construcció social de la nova ciutat amb l'emergència dels moviments veïnals com a mecanisme de resposta i apoderament de l'espai públic.

Cal destacar que gran part del que ens explica aquest estudi s'hauria de tenir en compte per tal d'interpretar correctament i sense apriorismes part de la realitat que ara es planteja als barris de tot Catalunya, fruit, de nou, de les conseqüències d'un procés d'agregació i mobilitat humana tan antic com la nostra pròpia existència i que la conducta veïnal d'aquell moment marcà.

Imma Boj

Museu d'història de la immigració de Catalunya

Manel Risques i Corbella (dir.): *Un segle d'història en fotografies*. Enciclopèdia Catalana, 2010-2012, 4 vols. 1. *Un temps entre el passat i el futur: fins el 1931*. 2. *Temps de reforma, guerra i revolució: 1931-1939*. 3. *Temps de dictadura: 1939-1969*. 4. *Temps de crisi i de transició: 1969-1980* (en premsa)

Amb un total de mil quatre-cents fotografies que reflecteixen el període que va des de mitjan segle XIX fins a l'any 1980, aquesta obra recorre en quatre vo-

lums el nostre passat contemporani de la mà d'una selecció molt acurada i equilibrada de les imatges més significatives, de la més àmplia diversitat de procedències, de manera que evita un cert centralisme barceloní i alhora recupera autors fins ara poc reconeguts. Acompanyen aquestes imatges una introducció del context històric per a cadascun dels volums dirigits per Conxita Mir, Ricard Vinyes, Manel Risques, Pere Ysàs i Carme Molinero. Així mateix, incorpora una selecció de vint-i-cinc imatges analitzades per l'especialista en història de la fotografia Laura Terré en la qual estudia les tècniques emprades, els avenços en la tècnica fotogràfica, les influències artístiques o la trajectòria dels principals fotògrafs catalans.

En la presentació del primer volum —*Un temps entre el passat i el futur: fins el 1931*—, Manel Risques reconeix les importants aportacions de l'obra pionera d'Edmon Vallès, *Història gràfica de la Catalunya contemporània* (publicada en 6 volums entre 1974 i 1980) on «per primera vegada, la imatge era utilitzada com a suport bàsic del discurs històric, amb tot el que representava de treball de recerca i classificació, sense precedents» i on també «recerca, rigor i discurs formaven un tot diferent del predominant, però que es revelava molt útil per facilitar la comprensió del passat als ciutadans». A partir d'aquest reconeixement, *Un segle d'història en fotografies*, fonamentant-se en una historiografia renovada i en la revitalització del patrimoni fotogràfic, «pretén col·laborar a obrir noves perspectives per tal d'oferir una altra visió del passat de Catalunya a través, bàsicament, de la fotografia en blanc i negre».

El conjunt de l'obra ressenyada, des del meu punt de vista, aconsegueix abastament aquests objectius. Ho fa a partir de l'establiment d'uns criteris de selecció en

què predominen «la qualitat final, la riquesa visual i el seu caràcter inèdit». És a dir, són criteris explícits, potser discutibles per alguns especialistes, però finalment són els que acuradament s'hi utilitzen. A més, i com a contrapès a visions molt lligades a la imatge del poder, també s'ha aconseguit evitar «de centrar l'atenció en personalitats conegudes, en benefici del protagonisme anònim i col·lectiu».

Cal destacar també el plantejament renovador d'aquesta obra en presentar una doble lectura de les imatges, que ens permet, en un primer nivell, inserir-les dins del seu context històric mitjançant les aportacions dels especialistes que hi intervenen i de la cronologia que acompanya cada volum i, en un segon nivell, analitzar la història del document visual mateix com a font de recerca. D'aquesta manera, se supera l'ús tradicional merament il·lustratiu de la fotografia per encetar un diàleg o confrontació de fonts molt més enriquidor.

Sense ànim de desmerèixer la qualitat del treball desenvolupat pels autors i col·laboradors d'aquesta obra, voldríem assenyalar alguns detalls, només com una qüestió inevitable en tot treball elaborat, en gran part, amb noves fonts documentals fotogràfiques i amb voluntat renovadora. Em refereixo a certes errades que es poden detectar pel que fa a la localització, datació i autoria d'algunes de les imatges utilitzades, com, per exemple, situar a les planes del 1er de Maig de 1966 una imat-

ge que correspon a un acte celebrat a la Casa de Campo de Madrid l'any 1976 (vol. 3, p. 276); o documentar com d'autor desconegut una fotografia d'en Jordi Soteras i situar-la en la dècada dels seixanta, quan en realitat correspon a la dels setanta (vol. 3, p. 293).

El procés històric més proper i potser el que més influeix en el nostre present, el dit de la Transició o tardofranquisme, protagonitza el 4rt. i darrer volum que abraça el període comprès entre 1969 i 1980, època de crisi del règim dictatorial, de mobilitzacions socials, d'esperances i, finalment, d'adaptacions al model democràtic «real» que s'aconsegueix d'establir. Per tant, un terreny abonat pel fotoperiodisme català, que cobreix —tal com ja van fer els pioners de principis de segle XX— totes les manifestacions d'una societat en transformació i amb projectes de futur.

En definitiva i en un moment en què s'estan debatent públicament molts dels reptes que planteja la conservació, la difusió i l'ús del nostre patrimoni fotogràfic, cal dir que aquesta obra, resultat d'un veritable i lloable esforç col·lectiu, ens permet copsar la importància cada cop més creixent que té la imatge en la societat i que com a font documental és del tot indispensable per assolir el coneixement més complet, rigorós i renovat de la nostra història contemporània.

LLUÍS ÚBEDA QUERALT
Historiador